

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΕΩΣ*

Υ Π Ο
ΑΝΤΩΝΙΟΥ Κ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

III. Ἀτομον καὶ Κοινωνία

Τὸ μέγα θέμα τοῦ Durkheim, τὸ ὁποῖον διαπραγματεύεται ἰδιαιτέρως ἤδη εἰς τὴν διδακτορικὴν αὐτοῦ ἐργασίαν (*De la Division du travail social*, 1893), εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξύ ἀτόμου καὶ κοινωνίας. Εἶναι τὸ ἴδιον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀπασχόλησε τοὺς φιλοσόφους καὶ πολιτικούς τοῦ 19. αἰῶνος, γνωστὸν ὡς τὸ «κοινωνικὸν πρόβλημα». Ἄλλ' εἰς μὲν τὴν φιλοσοφίαν ἔλαβε τὴν μορφήν τῆς ἀντιθέσεως ἀτομοκρατίας-κοινωνιοκρατίας (σοσιαλισμοῦ), εἰς τὴν πολιτικὴν τὴν μορφήν «μπουρζουαζία—προλεταριάτον», ἐνῶ ὁ Durkheim τὸ μεταφράζει κοινωνιολογικῶς εἰς τὰ ἐρωτήματα: Ποία ἡ σχέση τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινωνίαν; πῶς συγκροτοῦν τὰ άτομα τὴν κοινωνικὴν ὁμάδα; πῶς ἐπιτυγχάνεται καὶ πραγματοποιεῖται ὁ «consensus», ἡ βασικὴ αὐτὴ προϋπόθεσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς; Πῶς εἶναι δῆλα δὴ δυνατὴ ἡ κοινωνικὴ εὐταξία, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς πολλαπλότητος καὶ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἀτόμων;

Διὰ τὴν ἀναζητήσιν τὴν σπουδασθῆναι τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ τὴν ἀναζητήσιν τοὺς κοινωνικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι τὸ διέπουν, στρέφεται εἰς τὴν μελέτην τῆς κοινωνικῆς ὁμάδος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Comte, ὁ ὁποῖος σπουδάζων τὴν κοινωνίαν ἐστρέφετο πρὸς ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα.

Μέχρι τοῦδε ἐπιστεύετο, ὅτι ἐπειδὴ αἱ κοινωνίαι συντίθενται ἐξ ἀνθρώπων, ὀφείλουσι καὶ πᾶσαν τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν. «Ἐθεωρεῖτο ὡς ἀναπότρεπτόν τι ὅτι αἱ κοινωνίαι διαμορφοῦνται, ὡς οἱ ἄνθρωποι ἠθέλησαν ταύτας καὶ ὅτι δὲν ἔχουσιν ἐτέραν φύσιν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔδωσαν εἰς αὐτάς οὗτοι ἐξ ἰδίας θελήσεως»⁵¹. Καὶ αὐτὸς ὁ Comte ἐπίστευεν ὅτι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα κατὰ βάθος δὲν εἶναι παρὰ «ἀπλῆ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπότητος» καὶ ὅτι «ὄλαι αἱ πραγματικαὶ διαθέσεις, πού ἡ κοινωνιολογικὴ παρατήρησις θὰ μπορέσῃ νὰ ἀνακαλύψῃ ἀλληλοδιαδόχως, θὰ εὑρεθῶν, τοῦλάχιστον ἐν σπέρματι, μέσα εἰς τὸν πρωταρχικὸν τύπον, πού ἡ βιολογία συνεχρό-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 182 τοῦ προηγουμένου τεύχους.
51. Émile Durkheim, Ἡ Κοινωνιολογία, σελ. 6.

τησε πρὶν ἀπὸ τὴν κοινωνιολογίαν»⁵². Ἀλλὰ καὶ ὁ Spencer ἠρμήνευσε τὰ φαινόμενα τῆς θρησκείας καὶ τοῦ κράτους ἐκ τοῦ φόβου τῶν νεκρῶν καὶ τοῦ φόβου τῶν ζώντων ἀντιστοίχως⁵³, τὰ δὲ λοιπὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἐκ ψυχικῶν καταστάσεων καὶ διαθέσεων (λ.χ. τὴν οἰκιακὴν ὀργάνωσιν ἐκ τῶν μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων αἰσθημάτων, τοῦ γάμου ἐκ τῶν πλεονεκτημάτων διὰ τοὺς συζύγους καὶ τὴν ἐκγονήν των, τὸν οἰκονομικὸν βίον ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ πλούτου κττ.).

Αἱ ἀπόψεις αὗται ἐρμηνεύουν τελικῶς τὴν κοινωνίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐκ τοῦ ψυχικοῦ ἀποκλειστικῶς κόσμου τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ πολυπλοκώτεροι μορφαὶ τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι παρὰ ψυχικὸς βίος ἀνεπτυγμένος καὶ ἡ ψυχολογία ἀποτελεῖ τὴν λυδίαν λίθον δοκιμασίας τῶν κοινωνιολογικῶν προτάσεων⁵⁴.

Διὰ τὸν Durkheim δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσεγγίσωμεν καὶ κατανοήσωμεν ὀρθῶς τὸν κοινωνικὸν κόσμον, ἐφ' ὅσον δὲν παύσωμεν νὰ ἀντιλαμβάνομεθα αὐτὸν ὡς ἀπλῆν προέκτασιν τοῦ ἀτομικοῦ. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει παραμένει ἀνεξήγητος καὶ ἡ ὑπὸ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἀσκουμένη ἐπὶ τὰ ἄτομα καταναγκαστικὴ πίεσις, ὡς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄτομον σέβεται καὶ ὑποκλίνεται πρὸ τῆς ἰσχύος καὶ ἐξουσίας τοῦ «κοινωνικοῦ», τόσον εἰς τὰς πράξεις ὅσον καὶ εἰς τὰς σκέψεις του. Ὡς δὲ ἔχομεν ἴδει ἡ πίεσις αὕτη ἀποτελεῖ βασικὸν συστατικὸν καὶ διακριτικὸν στοιχεῖον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄτομα τὰ μὲν ψυχικὰ φαινόμενα, σχηματιζόμενα ἐντὸς τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως, τείνουν νὰ ἐξωτερικευθοῦν, ἀναβλύζοντα δὲ ἔνδοθεν τῆς ὑπάρξεως παρουσιάζουν μίαν κεντρόφυγον ἐξέλιξιν, τὰ δὲ κοινωνικὰ ἐξασκοῦν καταναγκαστικὴν «κεντρομόλου» φορᾶς πίεσιν ἐπὶ τοῦ ἀτόμου, τείνοντα νὰ μετατρέψουν καὶ μορφοποιήσουν τοῦτο κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν των («κοινωνικοποιήσις»)⁵⁵. Ὅπως δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ βιολογικὰ φαινόμενα ἀναλυτικῶς ἐκ τῶν ἀνοργάνων, παρ' ὅτι εἰς τὸ ζῶν κύτταρον δὲν ὑφίστανται παρὰ μόνον μόρια ἀψύχου ὕλης, κατὰ παρόμοιον τρόπον ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἐκ τῶν ἀτομικο-ψυχολογικῶν, μολονότι τὰ ἄτομα εἶναι τὰ μόνον στοιχεῖα, ἐξ ὧν σύγκειται ἡ κοινω-

52. Auguste Comte, Cours de philosophie positive IV, 333. Ἡ παραπομπὴ παρὰ É. Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 86.

53. Herbert Spencer, Principes de sociologie, I, 14, 18.

54. Πράγματι ὁ Comte δέχεται ὅτι «κανεὶς νόμος κοινωνικῆς διαδοχῆς, ἔστω καὶ ἂν ἐνδείκνυται μὲ ἄλλον τὸ δυνατόν κύρος ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν μέθοδον, δὲν πρέπει ἐν τέλει νὰ γίνῃ δεκτός, παρὰ ἂν ἀναχθῆ ὀρθολογιστικά, κατὰ τρόπον ἄμεσον ἢ ἔμμεσον, ἀλλ' ἀναμφισβήτητον πάντοτε, εἰς τὴν θετικὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως» (Cours de philosophie positive, 335), ἔ.ἀ., σελ. 86.

55. Πρβλ. Émile Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 88 ἐξ.

νία. Ἡ ἐν ὧσις τῶν ἀνοργάνων μὲν στοιχείων εἰς βιολογικόν, τῶν ἀνθρώπων δὲ εἰς κοινωνικὸν σύστημα, εἶναι τὸ αἴτιον τῆς ἐμφανίσεως τῶν νέων φαινομένων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν ἀντιστοίχως τὴν ζωὴν καὶ τὴν κοινωνίαν⁵⁶.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω διατυπώνει ὁ Durkheim ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας του τὴν θεμελιώδη ιδέα, ἡ ὁποία τὸν συνοδεύει καθ' ὅλον τὸ ἐπιστημονικόν του ἔργον, καὶ χρησιμεύει ὡς βάσις διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὴν θεμελίωσιν τῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐπιστήμης. Κατὰ τὴν θέσιν ταύτην: «Ἐνα ὅλον δὲν εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν του, εἶναι κάτι ἄλλο, τοῦ ὁποίου αἱ ιδιότητες διαφέρουν ἀπὸ τὰς ιδιότητας τῶν μερῶν ἐκ τῶν ὁποίων σύγκειται»⁵⁷. Τὸ ὅλον προηγεῖται τῶν μερῶν αὐτοῦ καὶ εἶναι πλέον τι ἢ τὸ ἄθροισμα τούτων. Ἡ Κοινωνία ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἢ ἡ οὐαδῆποτε κοινωνικὴ ὁμάς εἶναι τι πλέον τοῦ ἀθροίσματος τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων τῶν συναποτελούντων ταύτην προσώπων καὶ ἐπομένως δὲν ἐρμηνεύεται τὸ κοινωνικὸν σύνολον ἐκ τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τὰ ἄτομα ἐκ τοῦ συνόλου⁵⁸.

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Durkheim εἰς τὴν ἀριστοτέλειον θέσιν, ὅτι τὸ ὅλον εἶναι τι πλέον τῶν συναποτελούντων αὐτὸ μερῶν, ἔχει ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς μίαν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐκλονίζετο ἤδη ὁ ἀτομικισμὸς τοῦ 17. καὶ 18. αἰῶνος. Μολονότι δὲ ὁ Durkheim λέγει περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του ὅτι δὲν εἶναι παρὰ ὀρθολογιστής, ἐν τούτοις θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν μίαν τάσιν («κοινωνικοῦ μυστικισμοῦ»), ἀν καὶ οὐχὶ βεβαίως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Sorel ἢ τοῦ Bergson, καθ' ὅσον μόνον δι' ἐνὸς τοιούτου μυστικισμοῦ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ «πλέον» τοῦ συνόλου.

Ὅ,τι κυρίως τονίζεται διὰ τῆς κλασσικῆς αὐτῆς θέσεως τοῦ Durkheim εἶναι ἡ σημασία τοῦ συνδυασμοῦ, τῆς ἐνώσεως, «ἡ ὁποία δὲν εἶναι, ὡς ἐπιστεύετο ἄλλοτε, φαινόμενον ἐξ ἑαυτοῦ ἄγονον, ποῦ συνίσταται ἀπλῶς εἰς τὸ νὰ σχετίζῃ ἐξωτερικῶς τὰ κτηθέντα γεγονότα καὶ τὰς συνεστημένας ιδιότητας», ἀλλ' «ἡ πηγὴ ὅλων τῶν νεωτερισμῶν, ποῦ διαδοχικὰ παρήχθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων»⁵⁹. Ἀναμφισβητήτως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθῇ τίποτε τὸ ὁμαδικόν, χωρὶς νὰ εἶναι δεδομένα αἱ ἰδιαιτέροι ἀτομικαὶ συνειδήσεις. Ἄλλ' ἡ ἀναγκαία αὕτη προϋπόθεσις δὲν εἶναι ἐπαρκής. «Χρειάζεται ἐπίσης νὰ ἐνωθῶν αἱ συνειδήσεις, νὰ συνδυασθῶν κατὰ κάποιον

56. Πρβλ. ἔ.ἀ., σελ. 89.

57. ἔ.ἀ., σελ. 89.

58. «Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν αὐτὴν, ἡ Κοινωνία δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἄθροισμα ἀτόμων, ἀλλὰ τὸ σύστημα ποῦ ἐσχηματίσθη ἀπὸ τὴν ἐνωσίν των παριστᾶ κάποιαν ἰδιότυπον πραγματικότητα ποῦ ἔχει τοὺς ἰδικούς της χαρακτήρας», ἔ.ἀ., σελ. 90.

59. ἔ.ἀ., σελ. 89.

τρόπον. Ἀπὸ τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν προκύπτει ὁ κοινωνικὸς βίος καὶ συνεπῶς ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς τὸν ἐξηγεῖ. Συμφυρούμεναι, ἀλληλεισδυόμεναι, διαχεόμεναι αἱ ἀτομικαὶ ψυχαὶ δίδουν γένεσιν εἰς ἓνα ὄν, ψυχικὸν ἂν προτιμᾶτε, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀποτελεῖ ψυχικὴν ἀτομικότητα νέου εἴδους. Εἰς τὴν φύσιν λοιπὸν αὐτῆς τῆς ἀτομικότητος καὶ ὄχι εἰς τὴν φύσιν τῶν συνθετικῶν μονάδων πρέπει νὰ ζητηθοῦν τὰ ἐγγύς καὶ προσδιοριστικὰ αἴτια τῶν παραγομένων φαινομένων. Ἡ ὁμάς σκέπτεται, αἰσθάνεται, δρᾷ ἐντελῶς διαφοροτικά παρὰ τὰ μέλη της, ἂν ἦσαν ἀπομονωμένα»⁶⁰.

Ἡ ἐπιστήμη μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑφίστανται δύο βασικοὶ τύποι συνδυασμοῦ καὶ ἐντάξεως τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ὁ ἀρχαιότερος εἶναι ἐκεῖνος τῆς *μηχανικῆς ἀλληλεγγύης*, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁμοιότητος. Ὁ σύγχρονος εἶναι ὁ τῆς *ὀργανικῆς ἀλληλεγγύης* διὰ τῆς διαφοροποιήσεως.

Διαπιστοῦμεν λοιπὸν μίαν διττὴν προτεραιότητα τοῦ ὅλου ἐναντι τῶν συστατικῶν αὐτοῦ στοιχείων: μίαν *ἱστορικὴν* καὶ μίαν *λογικὴν*.

Ἱστορικῶς προηγοῦνται ἐκεῖναι αἱ κοινωνίαι, εἰς τὰς ὁποίας τὸ ἄτομον κατὰ τινὰ τρόπον ἐξαρτῶνται ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Αἱ «κολλεκτιβιστικαὶ» αὐταὶ κοινωνίαι — οὐχὶ ἐν τῇ μαρξιστικῇ τοῦ ὄρου ἐννοία —, εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστος ὁμοιάζει πρὸς πάντας, τίθενται εἰς τὴν αὐγὴν τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ εἶναι τοπικῶς περιορισμέναι, «μεριστικαὶ κοινωνίαι» (*segmentaires*)⁶¹. Εἶναι κοινωνίαι «μηχανικῆς ἀλληλεγγύης», τῶν ὁποίων τὰ ἄτομα ἔχουν τὰ αὐτὰ αἰσθήματα, ἀναγνωρίζουν τὰς αὐτὰς ἀξίας, πιστεῦναι εἰς τὸ αὐτὸ ἄγιον. Εἶναι κοινωνίαι, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ὁμοιογένειαν καὶ συνάφειαν καὶ δὲν ἐπιτρέπουν ὡς ἐκ τούτου ἐγωϊστικὴν ἢ ἀτομικιστικὴν διαφοροποίησιν μεταξὺ τῶν μελῶν των.

Ὑστερογενεῖς καὶ ἀντιθέτου ὑφῆς εἶναι αἱ κοινωνίαι τῆς «ὀργανικῆς ἀλληλεγγύης», αἱ ὁποῖαι θεμελιοῦνται ἐπὶ τῆς «*συμφωνίας*» καὶ «*συναίνεσως*» (*consensus*), ἥτοι ἐπὶ τῆς συμφυοῦς ἐνότητος τοῦ *collectivum*, ἡ ὁποία συνάγεται ἀπὸ καὶ ἐκφράζεται διὰ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν ἀτόμων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζεται μία ἀναλογία τῶν ἀτόμων πρὸς τὰ ὄργανα ζῶντος ὀργανισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι πλήρως διαφοροποιημένα μεταξὺ των, ἕκαστον ἐπιτελεῖ αὐτῷ μόνῳ προσιδιάζουσαν λειτουργίαν, ἀλλ' ὅλα μαζὶ εἶναι τελείως ἀπαραίτητα διὰ τὸν ὀργανισμὸν.

60. ἔ.ἀ., σελ. 90.

61. Μεριστικαὶ κοινωνίαι, καὶ συγκεκριμένως μεριστικαὶ κοινωνίαι μὲ βᾶσιν ἐδαφικὴν, εἶναι ὅσων αἱ οὐσιώδεις διαρθρώσεις ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς διατρέσεις τοῦ ἐδάφους. Τὸ χαρακτηριστικὸν των εἶναι ὅτι παρουσιάζουν ἐσωτερικὴν συνοχὴν μὲ σύγχρονον ἀπομόνωσιν ἐκ τοῦ λοιποῦ κόσμου. Διάγουν ἰδίαν ζωὴν καὶ ἐξ ὀρισμοῦ ἀντιτίθενται πρὸς πᾶσαν διαφοροποίησιν μεταξὺ τῶν μελῶν των.

Ἄλλὰ καὶ λογικῶς προηγεῖται τὸ κοινωνικὸν σύνολον τῶν μερῶν αὐτοῦ. Διότι ἐὰν πράγματι δεχθῶμεν ὅτι ἡ μηχανικὴ ἀλληλεγγύη προηγεῖται τῆς ὀργανικῆς, τότε δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ φαινόμενα διαφοροποιήσεως καὶ ἐξατομικεύσεως ὡς καὶ τῆς ὀργανικῆς ἀλληλεγγύης μὲ ἀφετηρίαν τὰ άτομα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προηγηθῇ ἡ ἀτομικὴ συνειδησις τῆς ὀργανικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Durkheim κατακρίνει τοὺς οἰκονομολόγους, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν σύγχρονον κοινωνίαν καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα δὲν εἶναι οἰκονομικῆς φύσεως, ἀλλ' ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ consensus, δηλ. τῶν κοινῶν αἰσθημάτων μεταξὺ τῶν ἀτόμων, χάρις εἰς τὰ ὁποῖα γεφυροῦνται αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἀντιθέσεις.

Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων δὲν δύναται ὁ Durkheim νὰ υἰοθετήσῃ τὴν περὶ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας οἰκονομολογικὴν ἄποψιν⁶². Διὰ τοὺς οἰκονομολόγους ἡ οὐσία τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐγκείται ἀκριβῶς εἰς τὴν προσπάθειαν ὑψηλῆς παραγωγῆς. «Δι' ἡμᾶς, λέγει ὁ Durkheim, αὐτὴ ἡ ὑψηλὴ παραγωγή ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίαν ἀναγκαίαν συνέπειαν, ἕνα ἀντίκτυπον τοῦ φαινομένου.» Ὅταν ἐξειδικευώμεθα, δὲν τὸ πράττωμεν διὰ νὰ παραγάγωμεν περισσότερον, ἀλλὰ διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐπιβιώσωμεν ὑπὸ τὰς νέας συνθήκας ὑπάρξεως, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ ἀνθρώπου διὰ μέσου τῆς ἱστορίας»⁶³. Τὸ φαινόμενον λοιπὸν τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον καλεῖται νὰ ἐρμηνεύσῃ ὁ κοινωνιολόγος, εἶναι διάφορον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ οἰκονομολόγος: ἡ τεχνικὴ ἢ οἰκονομικὴ κατανομὴ τῆς ἐργασίας δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ κοινωνιολογικοῦ φαινομένου.

Πῶς ἐρμηνεύεται ὅμως κοινωνιολογικῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο καὶ εἰς τί συνίσταται; Τὸ κοινωνιολογικὸν φαινόμενον «καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας» μόνον δι' ἐνὸς ἐτέρου κοινωνιολογικοῦ φαινομένου εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ. Καὶ τὸ φαινόμενον αὐτὸ εἶναι ἡ αὐξησης τοῦ μεγέθους καὶ τῆς πυκνότητος τῶν ομάδων ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ἔντασιν τῶν διανθρωπίνων σχέσεων καὶ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς τοπικιστικῆς ἀπομονώσεως τῶν «μεριστικῶν κοινωνιῶν». Ἡ ἀριθμητικὴ αὐξησης καὶ ἡ ἔντασις τῶν ἐμπορικῶν καὶ διανθρωπίνων σχέσεων προξενοῦν μίαν ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν πίεσιν καὶ ἕνα ἀγῶνα διὰ τὴν

62. Ὁ πρῶτος, ὡς γνωστόν, ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὑπῆρξεν ὁ Adam Smith εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ ἔργου του: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 2. vols (1776). Ὁ Smith δὲν βλέπει εἰς τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας παρὰ τὴν ἀναγκαίαν συνέπειαν ἐν τῇ προσπάθειᾳ τοῦ ἀτόμου νὰ αὐξάνῃ διαρκῶς τὴν παραγωγήν.

63. Emile Durkheim, De la Division du travail social, σελ. 259.

ὑπαρξίν, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατανομήν τῆς ἐργασίας, ἐξειδίκευσιν καὶ ἐξατομίκευσιν⁶⁴.

Κατὰ ταῦτα ἡ κοινωνιολογικὴ κατανομὴ τῆς ἐργασίας εἶναι μία καθορισμένη διάρθρωσις τῆς καθόλου κοινωνίας. Ἔχει προηγηθῆ αὔξεις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ὕλικὴ καὶ ἡθικὴ πλεῖσις, αἱ ὁποῖαι ἐξάγουν ἀπὸ τῆς καταστάσεως τῆς μεριστικῆς κοινωνίας καὶ μεταβάλλουν τὴν ἀλληλεγγύην εἰς ὀργανικὴν ἀλληλοσυμπλήρωσιν ὀργάνων τοῦ αὐτοῦ συστήματος· τὰ μέλη τῆς ομάδος ἔπαυσαν νὰ εἶναι «τυποποιημένα» καὶ κατέστησαν ἄτομα, μὲ προσωπικὴν ἐξατομικευμένην συνείδησιν, ἠύξημένην αὐτοσυνειδησίαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπαιτοῦν πλέον ἀπὸ τὴν κοινωνίαν ὅ,τι αὐτὴ παραλείπει νὰ τοὺς προσφέρῃ. Ἐπῆλθε ἡ διαφοροποίησις ἀτόμου καὶ συνόλου καὶ τῶν ἀτόμων μεταξὺ των καὶ ἐπηκολούθησεν ὡς ἔκφρασις τῶν νέων αὐτῶν συνθηκῶν καὶ μέσον ἀντιμετωπίσεώς των ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Ὁ Durkheim δέχεται ὅτι «καὶ μόνῃ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, προϋποθέτουσα κάποιαν διαφορότητα διαθέσεων καὶ ἱκανοτήτων, θὰ παρῆγε κατ' ἀνάγκην τὸ πρῶτον αὐτὸ ἀποτέλεσμα» τοῦ καταμερισμοῦ, ἀλλὰ πιστεύει ἀκραδάντως ὅτι, ἐὰν τελικῶς ὁ ἄνθρωπος προσηνατολίσθῃ πρὸς τὴν ἐξειδίκευσιν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ δρόμος, τὸν ὁποῖον μέχρι τοῦδε ἠκολούθη, ὠδήγησεν εἰς ἀδιέξοδον. Εἰς τοὺς «Κανόνες» ἐπαναλαμβάνει ὅσα καὶ εἰς τὸ «De la Division du travail social» διετύπωνεν: «Ἡ μεγαλύτερα ἔντασις τοῦ ἀγῶνος, ὀφειλομένη εἰς τὴν μεγαλύτεραν συμπύκνωσιν τῶν κοινωνιῶν, καθίστα δυσχερεστέραν τὴν ἐπιβίωσιν τῶν ἀτόμων, πού ἐξηκολούθουν νὰ ἀφοσιώνωνται εἰς ἔργα γενικά.» Ἔτσι παρέστη ἀνάγκη ἀλλαγῆς κατευθύνσεως⁶⁵.

Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίησις, χαρακτηριστικὴ τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν, εἶναι ἡ δημιουργὸς προϋπὸθεσις τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία δὲν ἔητο δυνατὴ εἰς τὰς κοινωνίας «μηχανικῆς ἀλληλεγγύης», εἰς τὰς ὁποίας «ὠρισμένοι συνειδησιακαὶ καταστάσεις εἶναι κοιναὶ δι' ὅλα τὰ μέλη», ἡ δὲ ἐνότης τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἡ τυποποίησις τῶν μελῶν τῆς, ἐξασφαλίζεται μέσῳ τῆς ἰσοπεδούσεως πᾶσαν ἀτομικότητα «ομάδικῆς συνειδήσεως». Εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνίας τὸ ἄτομον θέλει καὶ δύναται νὰ εἶναι αὐτόνομον καὶ ἀναντικατάστατον.

64. Εἰς τὸ «De la Division du travail social», σελ. 253 παρατηρεῖ ὁ Durkheim «La division du travail est donc un résultat de la lutte pour la vie: mais elle en est un dénouement adouci: Grâce à elle, en effet, les rivaux ne sont pas obligés de s'éliminer mutuellement, mais peuvent coexister les uns à côté des autres. Aussi, à mesure que elle se développe, elle fournit à un plus grand nombre d'individus qui, dans des sociétés plus homogènes, seraient condamnés à disparaître, les moyens de se maintenir et de survivre».

65. Émile Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 81.

Ἦδη ὅμως ἐθίζαμεν τὸ δεύτερον σκέλος τῆς προτάσεως τοῦ Durkheim. τὸ ὅλον δὲν προηγεῖται μόνον (χρονικῶς καὶ λογικῶς) τῶν μερῶν αὐτοῦ: «εἶναι καὶ τι πλεόν τουτων». Αὐτὸ τὸ «πλεόν» τοῦ κοινωνικοῦ ὅλου, τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήρισαμεν προηγουμένως ὡς «κοινωνικὸν μυστικισμόν», τὸ ἀποδίδει ὁ Durkheim διὰ τῆς ἐννοίας τῆς «ὁμαδικῆς συνειδήσεως» (conscience collective). Ὁ ὀρισμός, τὸν ὁποῖον δίδει εἰς αὐτήν, εἶναι ἀπλοῦς: «τὸ σύνολον τῶν κοινῶν δι' ὅλα τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας δοξασιῶν καὶ αἰσθημάτων», τὸ ὁποῖον, ὡς διευκρινίζει, παγιώνει ἐν καθωρισμένον σύστημα μὲ ἰδίαν ὑπαρξιν καὶ ζωὴν⁶⁶. «Αἱ καταστάσεις τῆς ὀμαδικῆς συνειδήσεως εἶναι ἄλλης φύσεως ἀπὸ τὰς καταστάσεις τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως: εἶναι παραστάσεις ἄλλου εἶδους»⁶⁷. «Ἡ ὀμάς σκέπτεται, αἰσθάνεται, δρᾷ ἐντελῶς διαφορετικὰ, παρὰ τὰ μέλη της, ἂν ἦσαν ἀπομονωμένα»⁶⁸.

Ἡ ὀμαδικὴ συνειδήσις εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ διάχυτος εἰς ὀλόκληρον τὴν ἔκτασιν τῆς κοινωνίας καὶ δὲν ὑφίσταται παρὰ μόνον διὰ μέσου τῶν αἰσθημάτων καὶ πεποιθήσεων, τὰς ὁποίας ἐκφράζουν αἱ ἀτομικαὶ συνειδήσεις⁶⁹. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἐκφράζει τὸ ἄθροισμα τούτων ἢ ὅτι δύναται νὰ ἀναλυθῆ εἰς ταύτας: «Αἱ ὀμαδικαὶ παραστάσεις, συναισθήματα, τάσεις δὲν γεννῶνται ἀπὸ συνειδησιακὰς καταστάσεις τοῦ ἀτόμου, ἀλλ' ἀπὸ τὰς συνθήκας τοῦ βρίσκειται τὸ κοινωνικὸν σῶμα ἐν τῷ συνόλω του. Βέβαια αἱ συνθήκαι αὗται δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιῶνται, παρ' ἐὰν ἡ ἀτομικὴ φύσις τὸ ἐπιδέχεται αὐτό· ἀλλ' αἱ ἀτομικαὶ φύσεις δὲν εἶναι παρὰ ἢ ἀπροσδιόριστος ὕλη τοῦ ὀκοινωνικὸς παράγων προσδιορίζει καὶ μεταμορφώνει»⁷⁰. Ἡ ὀμαδικὴ συνειδήσις εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς τὸν Βορρᾶν καὶ εἰς τὴν Μεσημβρίαν, εἰς τὰς μεγαλοπόλεις καὶ τὰς πολίχνας, εἰς τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα. Εἶναι ὁ συνδετικὸς κρῖκος μεταξὺ τῶν διαδεχομένων ἀλλήλας γενεῶν, δεδομένου ὅτι ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν, ἰδίαν ὑπαρξιν, ἰδίαν ζωὴν: τὰ ἄτομα καὶ αἱ γενεαὶ παρέρχονται, αὐτὴ παραμένει. Εἶναι ὁ ψυχικὸς τύπος τῆς κοινωνίας μὲ ἰδίας ιδιότητας, ἴδιον τρόπον ἀναπτύξεως, ἰδίους ὄρους ζωῆς⁷¹.

Εἰς τὰς ἀρχαϊκὰς κοινωνίας ἡ ὀμαδικὴ συνειδήσις καλύπτει ἐξ ὀλοκλήρου σχεδὸν τὴν ἀτομικὴν ὑπαρξιν καὶ συνειδήσιν, τὴν ὁποίαν προσδιορίζουν ἀπολύτως αἱ «κοινωνικαὶ ἐπιταγαὶ καὶ ἀπαγορεύσεις»⁷². Αἱ ἐπιταγαὶ καὶ ἀπα-

66. Émile Durkheim, De la Division..., σελ. 46.

67. Émile Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 41.

68. ἔ.ἀ., σελ. 90.

69. Πρβλ. De la Division..., σελ. 46.

70. Émile Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 91.

71. Πρβλ. De la Division..., σελ. 46.

72. Διὰ τοῦ ὄρου «κοινωνικαὶ» θέλει νὰ ὑποδηλώσῃ ἐνταῦθα ὁ Durkheim ὅτι αἱ ἐπιταγαὶ ἢ ἀπαγορεύσεις αὗται εἶναι ὀμαδικοῦ καὶ οὐχὶ ἀτομικοῦ χαρακτήρος. Ἔχουν

γορεύσεις αὐτὰ καθορίζουν μέχρις αὐτῶν τῶν λεπτομερειῶν, τὶ ὀφείλει ἕκαστος νὰ πιστεύῃ, ἢ δὲ ὁμαδικὴ συνείδησις ἀντιδρᾷ ζωηρῶς κατὰ παντὸς ἐγκλήματος παραβιάσεως τῶν διατάξεων τούτων. Ἀντιθέτως εἰς κοινωνίας διαφοροποιημένας τὰ ἄτομα δύνανται νὰ βούλωνται, νὰ ἐνεργοῦν καὶ νὰ σκέπτονται ἕκαστον κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ προαίρεσιν. Εἰς τὰς κοινωνίας ταύτας παρατηρεῖται μία ἐξασθένισις τῆς ὁμαδικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν παραβάσεων τῆς κοινωνικῆς προσταγῆς, ἢ ὅποια ὅμως παρὰ ταῦτα οὐδέποτε συγχωρεῖ τὸ «ἐγκλημα», ὅπως τοῦτο ἕκαστοτε γίνεται καταληπτόν.

Ἴσως δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ ἐπανελεθμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς ποινῆς παρὰ τῷ Durkheim. Κοινωνιολογικῶς χαρακτηρίζει ὡς ἐγκλημα πᾶσαν ὑπὸ τῆς ὁμαδικῆς συνειδήσεως ἀπαγορευομένην πράξιν, ἢ ὅποια ὡς ἐκ τούτου προσβάλλει τὰ κοινὰ αἰσθήματα. Ὁ κοινωνιολογικῶς χαρακτηριζόμενος ὡς ἐγκληματίας δὲν κρίνεται οὔτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν Θεόν, οὔτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἀπόλυτον περὶ δικαιοσύνης ἰδέαν, ἀλλὰ πάντοτε ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ συγκεκριμένον ἱστορικὸν κοινωνικὸν περιβάλλον, τοῦ ὁποίου τὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν διὰ τῆς πράξεώς του προσβάλλει. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ποινὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἱκανοποίησις τοῦ προσβληθέντος κοινοῦ αἰσθήματος.

Μὲ αὐτὴν τὴν ὀρθολογιστικὴν καὶ σχετικιστικὴν ἀντίληψιν περὶ ἐγκλήματος ὁ Durkheim ἐμφανίζεται πρὸς στιγμήν, ὡς ἐὰν ἐπίστευεν τὴν ἄποψιν τοῦ Spencer, καθ' ἣν ἡ κοινωνία θεμελιούται ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Μία τοιαύτη ἐρμηνεῖα ὅμως θὰ ἦτο, ὡς ἤδη γνωρίζομεν, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὰς κοινωνιολογικὰς ιδέας τοῦ Durkheim. Ἐὰν ἡ κοινωνία ἦτο «contractualiste», τότε θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ μὲ ἀφετηρίαν τὸ ἄτομον. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον πρέπει νὰ ἀποδείξῃ ὁ κοινωνιολόγος. Ὁ contractualisme εἶναι συνέπεια καὶ ἔκφρασις μιᾶς κοινωνικῆς δομῆς, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ διαφοροποίησις ὡς καὶ ἡ ἐξασφάλισις ἑνὸς πλαισίου, ἐγγυωμένου τὴν ἰσχὴν καὶ τήρησιν νομικῶν πράξεων. Ἡ πρωτόγονος κοινωνία δὲν γνωρίζει τὸ συμβόλαιον. Καὶ ἐνταῦθα ἰσχύει ἡ ἀρχὴ ὅτι προηγεῖται τὸ κοινωνικὸν σύνολον καὶ ἔπονται τὰ μερικὰ κοινωνικὰ φαινόμενα

IV. Ἡ Κοινωνικοποίησις

Τὴν κοινωνιολογικὴν θεωρίαν τοῦ Durkheim θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν εἰς τὴν πρότασιν: ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιουργημὰ καὶ δημιουργὸς τῆς κοινωνίας. Τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ ἔθιμοῦ τοῦ ἀτό-

τὴν προέλευσίν των ἐξωθεν καὶ ἐπιβάλλονται ἐπὶ τῶν ἀτόμων, τὰ ὅποια ὑποτάσσονται εἰς αὐτὰς ὡς εἰς ἀνωτέρας ἀρχάς.

μου εἰς τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν καὶ ἀπαγορεύσεων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἄνευ τῆς τηρήσεως τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις.

Τὴν σχέσιν ταύτην μεταξὺ τῆς «ἀπροσδιορίστου ὕλης» τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ὅλου, μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν «κοινωνικῶν πραγμάτων» ἐκφράζει ἡ σύγχρονος κοινωνιολογία διὰ τῆς θεωρίας τῆς κοινωνικοποίησης (socialisation, Sozialisierung) καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου⁷³.

Ὡς κοινωνικοποίησιν ὀρίζομεν τὴν διαδικασίαν τῆς κοινωνικῆς ἀγωγῆς: ἐντάξεως τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τοῦ πολιτιστικοῦ πλαισίου δεδομένης κοινωνίας, ἀποδοχῆς δὲ καὶ ἐσωτερικεύσεως τῶν καθιερωμένων ἐν αὐτῇ κανόνων καὶ ἀξιῶν, εἰς βαθμὸν ὥστε τὸ ἄτομον νὰ θεωρῇ ταῦτα ὡς ἐκ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἐγῶ αὐτοῦ ἀναβλύζοντα (internalization).

Μὲ τὸ πρόβλημα δὲν ἠσχολήθη οὔτε πρῶτος, οὔτε μόνος ὁ Durkheim. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἕκαστος ἀνεξαρτήτως τοῦ ἄλλου θέτουν τὸ πρόβλημα ὁ Sigmund Freud εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ οἱ Charles Cooley καὶ George Herbert Mead εἰς τὰς ΗΠΑ. Ἐκαστος τῶν προαναφερθέντων τοποθετεῖται καὶ ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπον διάφορον⁷⁴. Κοινὸν στοιχεῖον πάντων εἶναι ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς διαδικασίας ἀργορρόθιμου διαμορφώσεως καὶ γενετικῆς ἐξελίξεως τῆς προσωπικότητος ἐκ τῆς ἀλληλεπιδράσεως μεταξὺ τοῦ ἀκαθορίστου ἀτομικοῦ εἶναι καὶ μιᾶς ἔξωθεν δεισδουσίης εἰς τὸ ἄτομον ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ὁ-

73. Περὶ τῆς ἐνοίας τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἀμερικανικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς Κοινωνιολογίας νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς συνδέσεως τοῦ ἀτόμου μετὰ τῆς κοινωνίας ἰδὲ: R a l f D a h r e n d o r f, Homo sociologicus, 4. Aufl. Köln 1964.

74. Ἡ εὐρύτερον γνωστὴ ἄποψις εἶναι ἡ τοῦ F r e u d, καθ' ἣν ἡ κοινωνικοποίησις τοῦ ἀτόμου διαδραματίζεται ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν τριῶν μερῶν τῆς προσωπικότητος πρὸς ἄλληλα: τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου (βιολογικὰ ἐνστικτα), τῆς ἐμπειρίας αὐτοῦ (τὸ Ἐγὼ) καὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως (Ἵπὲρ-Ἐγὼ). Τὸ «Ἵπὲρ-Ἐγὼ» ἀντιπροσωπεύει καὶ συνεχίζει τὸ ἔργον διαπαιδαγωγήσεως τῶν γονέων, πλουτιζόμενον ἐν συνεχείᾳ μετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰς οἰκογενειακὰς, ταξικὰς καὶ ἐθνικὰς παραδόσεις ὡς καὶ ἀπὸ τὸν ὑποδειγματικὸν βίον τῶν κοινωνικῶν ἰνδαλμάτων καὶ καθιερωμένων προσωπικοτήτων (ἥρωες, διδάσκαλοι, κοινωνικὰ πρότυπα). Ἡ κοινωνικοποίησις συνίσταται εἰς τὴν καταπίεσιν τῶν βιολογικῶν ἐνστικτικῶν καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Ἵπὲρ-Ἐγὼ, συμβαίνει δὲ οὐσιαστικῶς κατὰ τὰ πρῶτα παιδικὰ ἔτη.

Ὁ C o o l e y πιστεύει ὅτι ἡ κοινωνικὴ προσωπικότης διαμορφοῦται κατὰ τὰ παιγνία καὶ «ἐξ ἀντανακλάσεως». Ὁ ἐν τῇ γενέσει του εὐρισκόμενος ἀνθρώπος ἀντικατοπτρίζεται καὶ λαμβάνει πείραν τοῦ ἑαυτοῦ του, αὐτεπίγνωσιν, ἐκ τῶν ἀντιδράσεων τοῦ περιβάλλοντός του, τὴν ἀνεκτικότητα ἢ καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ ὁποίου ψηλαφίζει καὶ δοκιμάζει παίζων. Τέλος ὁ M e a d φρονεῖ ὅτι αἱ πραγματικαὶ ἢ συμβολικαὶ ἐπιβραβεύσεις διαμορφοῦν καὶ προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου.

ποίας εὐρίσκεται τοῦτο ἐκτεθειμένον. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πάντες οἱ ἀνωτέρω ἀρνοῦνται ὅτι ἡ κοινωνικὴ προσωπικότης δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀπλῆ ἀνάπτυξις καὶ ἀνέλιξις προϋπάρχοντος ἐκ καταβολῆς πυρῆνος. Ὅ,τι δὲ διακρίνει τὸν Durkheim τῶν λοιπῶν εἶναι, ὅτι δι' αὐτὸν ἡ διαδικασία τῆς κοινωνικοποιήσεως οὐδέποτε ὀλοκληροῦται. Τόσον τὸ παιδίον, ὅσον καὶ ὁ ἐνῆλιξ καλεῖται διαρκῶς νὰ προσαρμοσθῇ καὶ νὰ ἐνταχθῇ εἰς νέας κοινωνικὰς ομάδας, νὰ ἐσωτερικεύσῃ νέους κανόνες τοῦ κοινωνικῶς φέρεσθαι καὶ νέας ἀξίας: ὡς τέκνον τῆς οἰκογενείας, ὡς μαθητῆς τοῦ σχολείου, ὡς ἔφηβος, ὡς ἐπαγγελματίας, ὡς μέλος σωματείου, τοὺς κανόνες τοῦ «κοινωνικοῦ συστήματος», τῆς ομάδος, εἰς τοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου ἐκάστοτε ἐντάσσεται.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα γίνεται ἀποδεκτόν, ὅτι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννᾶται, ἀλλὰ γίνεταί, καὶ δὲν ὑπάρχουν πραγματικοὶ «ἄνθρωποι» ἐκτὸς κοινωνίας. Ἄς σημειωθῇ δὲ ἐνταῦθα ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Durkheim ἐμφανίζεται ἀκολουθῶν τὴν γραμμὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις διδάσκει ὅτι ὁ ἐκτὸς τῆς κοινωνίας ἐνδεχομένως ζῶν, ἐφ' ὅσον «διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην» ζῆ ὡς «ἄπολις», δὲν δύναται νὰ εἶναι παρὰ εἴτε «φαιῦλος», εἴτε «κρείττων ἢ ἄνθρωπος» καὶ συγχεκριμένως ἢ «θηρίον ἢ θεός»⁷⁵.

Ἡ κοινωνία διὰ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διαθέτει: διὰ τῆς ἀγωγῆς, τῆς παιδείας, τῆς θρησκευτικῆς διαπαιδαγωγήσεως, τῆς κοινῆς γνώμης, τῶν κυρώσεων καὶ ἐπιβραβεύσεων προσπαθεῖ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν κυριαρχίαν καὶ τὰς ἀπόψεις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀτόμου. «Κάθε ἀνατροφή εἶναι συνεχῆς προσπάθεια νὰ ἐπιβληθῶν εἰς τὸ παιδί τρόποι τοῦ βλέπειν, αἰσθάνεσθαι καὶ ἐνεργεῖν, ποὺ δὲν θὰ τοὺς εἶχε μόνο του». «Ἡ ἀδιάλειπτη πίεσις, ποὺ ὑφίσταται τὸ παιδί εἶναι ἡ ἰδία ἐκείνη πίεσις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ποὺ τείνει νὰ τὸ πλάσῃ κατ' εἰκόνα του, οἱ δὲ γονεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι παίζουσι τὸν ρόλον ἐκπροσώπων καὶ διαμέσων τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος»⁷⁶.

Ὁ καταναγκασμὸς οὗτος εἶναι διαρκῆς, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν καὶ οὐσιῶδες γνώρισμα τῶν κοινωνικῶν γεγονότων, γίνεται δὲ αἰσθητὸς εἴτε διὰ τῶν κυρώσεων τῆς κοινωνίας, εἴτε διὰ τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως, τῆς «κοινωνικῶς διαμορφωμένης ἀτομικῆς συνειδήσεως», ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ Durkheim εἰς τὸ περιφημον ἔργον του «Le Suicide». Ἄλλὰ καὶ «ἂν μὲ τὸν καιρὸν ὁ καταναγκασμὸς αὐτὸς παύσῃ νὰ γίνεται αἰσθητὸς, αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι λίγο-λίγο δημιουργεῖ ἕξεις καὶ ἐσωτερικὰς ροπὰς, ποὺ τὸν καθιστοῦν περιττὸν καὶ ποὺ τὸν ἀντικαθιστοῦν μόνον καὶ μόνον διότι προῆλθον ἐξ αὐτοῦ»⁷⁷.

75. Ἀριστοτέλους Πολιτ. 1253 A 3 καὶ 27. Πλείονα περὶ τούτου ἰδὲ ἐν Ἀνωτίου Κ. Παπαντωνίου, Ἱστορία τῶν Κοινωνικῶν Ἰδεῶν, Ἀθήναι 1969, σελ. 27 ἐξ.

76. Émile Durkheim, Οἱ Κανόνες..., σελ. 18 ἐξ.

77. ἔ.ἀ., σελ. 19.

Τὸ οὕτω πως κοινωνικοποιηθὲν ἄτομον γνωρίζει, τὶ ἐκάστοτε ὀφείλει νὰ πράξῃ καὶ ἡ γνῶσις αὕτη τοῦ παρέχει σημαντικὸν στήριγμα τῆς ὑπάρξεως. Ἡ σημασία τούτου καθίσταται ἀντιληπτὴ εἰς περιόδους κοινωνικῆς κρίσεως, εἰς περιόδους «ἀ ν ο μ ί α ς», ὡς τὰς χαρακτηρίζει ὁ Durkheim, ἤτοι περιόδους παντελοῦς ἐλλείψεως ἢ κλονισμοῦ καὶ ἀποδιοργανώσεως τῶν ὑφισταμένων κοινωνικῶν κανόνων (normes). Εἶναι περίοδοι, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν εἰς τὰ ἄτομα ψυχικὸν ἄγχος, ἐντείνουν τὸ αἶσθημα τῆς μονώσεως αὐτῶν καὶ τὰ ἀποδιοργανώνουν κοινωνικῶς καὶ ψυχικῶς μὲ ἀποτέλεσμα τὴν αὐτοκτονίαν.

Ὁ Durkheim πιστεύει ὅτι αἱ αὐτοκτονίαι εἶναι ἀτομικὰ φαινόμενα, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ αἷτια εἶναι βασικῶς κοινωνικά. Ἐνταῦθα καταδεικνύεται μέχρι ποίου σημείου φθάνει ὁ «κοινωνιολογισμὸς» του. Εἰς τὸ ἔργον του «Le Suicide» ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἄτομα προσδιορίζονται ὅλως διόλου ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὅποιον ἀνήκουν. Θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι δὲν ὑφίσταται περισσότερον προσωπικῆ, περισσότερον ἀτομικῶς ὑπεύθυνος, περισσότερον μοναδικῆ πράξις, ἀπὸ ἐκείνην, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει νὰ ἀποστερηθῇ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς διὰ τῆς αὐτοχειρίας. Καὶ ὅμως! Καὶ αὐτὴν τὴν πράξιν τὴν ὑποβάλλει τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, μὲ τὴν ἀπομόνωσιν, μὲ τὴν ἀπόγνωσιν ἢ καὶ μὲ τὰ αἰσθήματα τιμῆς, τὰ ὁποῖα ὑπαγορεύει εἰς τὰ ἄτομα. Τὸ ὅτι δὲ ἡ αὐτοκτονία εἶναι συνάρτησις τῶν κοινωνικῶν κατὰ πρῶτον λόγον συνθηκῶν καὶ ἔπειτα τῆς ψυχικῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ ἀτόμου καταφαίνεται ἐκ τῶν στατιστικῶν διαπιστώσεων, αἱ ὁποῖαι — ὡς τὰς ἀνέλυσεν ὁ Durkheim — καταδεικνύουν ὅτι ὁ δείκτης αὐτοκτονιῶν ἐνὸς συγκεκριμένου («πληθυσμοῦ») (κοινωνία, τάξις, κοινωνικὴ ὁμάς,) εἶναι σχετικῶς σταθερὸς καὶ ὅτι εἰς ὠρισμένας περιόδους (λ.χ. πολέμων) ἐμφανίζεται μία πτώσις τούτου, ἐνῶ εἰς περιόδους «ἀ ν ο μ ί α ς», δηλ. οικονομικῶν κρίσεων ἢ καὶ ὑπεραφθονίας, κακῆς προσαρμογῆς τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰς ἐργασίας των, περιόδους βίας (παθολογικαὶ καταστάσεις τῆς κοινωνίας) σημειοῦται σταθερὰ ἀνοδικὴ πορεία τούτου⁷⁸.

Ἡ θέσις τῆς «κοινωνικοποιήσεως» δίδει μίαν διέξοδον εἰς τὴν μακρὰν διαμάχην περὶ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ ἀτόμου καὶ κοινωνίας καὶ ἐρμηνεύει τόσον τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ κοινωνία συγκροτεῖται ἐκ τῶν ἀτόμων, ὅσον καὶ τὸν consensus. Τὸ ἄτομον υἱοθετεῖ, ἀποδέχεται, ἐσωτερικοποιεῖ ἐν μέρος τῆς κοινωνικῆς ὑποστάσεως, ἢ δὲ κοινωνία, δηλ. αἱ ὁμαδικαὶ παραστάσεις καὶ ἐκδηλώσεις ὡς καὶ αἱ παγιώσεις αὐτῶν (θεσμοί), («ἐνσαρκοῦνται») εἰς τὰ ἄτομα, εἰς

78. Ὁ Durkheim διακρίνει τρεῖς κατηγορίας αὐτοκτονίας: τὴν ἐγωιστικὴν, τὴν ἀλτρουιστικὴν καὶ τὴν «ἀνομικὴν», ἡ ὁποία κυρίως καὶ τὸν ἐνδιαφέρει. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπεκταθῶμεν ἐνταῦθα περισσότερον εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ σημαντικοῦ τούτου διὰ τὸν Durkheim θέματος, οὔτε νὰ προβῶμεν εἰς κριτικὴν τῶν στατιστικῶν αὐτοῦ στοιχείων, εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν ὁποίων βασίζει τὴν περὶ αὐτοκτονίας θεωρίαν του. Ὅπωςδὴποτε ἢ σύγχρονος στατιστικὴ μέθοδος θὰ εἶχεν ἀρκετὰς «πηγὰς σφαλμάτων» νὰ ὑποδείξῃ.

τρόπον, ὥστε οὔτε τὰ άτομα νὰ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐν «τμῆμα» τῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ προσωπικότης αὐτῶν, ὡς εἶδομεν, διαμορφοῦται ἐν ἀλληλεπιδράσει καὶ ἀντισφαιρίσει μεταξὺ τῶν ἐμφύτων καταβολῶν καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, οὔτε πάλιν ἡ κοινωνία νὰ εἶναι ἀπλῶς τὸ ἄθροισμα τῶν συναποτελούντων ταύτην ἀτόμων.

Ὁ Durkheim πραγματοποιεῖ ἐνταῦθα σημαντικώτατον βῆμα, τὸ ὁποῖον συγχρόνως ἀποτελεῖ καὶ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς Κοινωνικῆς Ψυχολογίας πρὸς τὴν Κοινωνιολογίαν. Τὰ κοινωνικὰ γεγονότα δὲν ἀποτελοῦν πλέον «κοινωνικο-ψυχικὰ» φαινόμενα, «τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὸν κοινωνιολόγον, χωρὶς καὶ νὰ ἀποτελοῦν τὴν ἄμεσον κοινωνιολογικὴν ὕλην»⁷⁹, ἀλλὰ «ιδιότυπον πραγματικότητα», «ἔργον ὁμαδικὸν καὶ ἔργον αἰώνων, περιβεβλημένον μὲ ἐξαιρετικὸν κύρος, πού ἡ ἀνατροφή μᾶς ἐδίδαξε νὰ παραδεχόμεθα καὶ νὰ σεβώμεθα», ἔχουν δὲ τὴν ἰκανότητα νὰ μορφοποιοῦν καὶ προσδιορίζουν τὸ ἄτομον κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ⁸⁰.

V. Ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀλοκληρώσῃ κανεὶς τὴν ἀνάλυσιν τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ Durkheim, χωρὶς νὰ ἀναφερθῇ εἰς τὸ θρησκευτικὸν ἔργον του. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διότι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι θεμελιώδους σημασίας, ἰδίᾳ μάλιστα τὸ περισπούδαστον σύγγραμμά του «*Les Formes élémentaires de la vie religieuse*»⁸¹, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τοῦ ἰδιάζοντος «λειτουργικοῦ» καὶ συνεκτικοῦ διὰ τὸ κοινωνικὸν σύστημα ρόλου, τὸν ὁποῖον ἀναγνωρίζει εἰς τὴν θρησκείαν ὁ Durkheim⁸².

Ὡς πρὸς τὴν θετικὴν ταύτην ἀξιολόγησιν τῆς θρησκείας ὁ Durkheim δὲν πρωτοτυπεῖ. Κινεῖται μᾶλλον ἐντὸς τῶν θεωρητικῶν πλαισίων καὶ τῆς νοοτροπίας τοῦ 19. αἰῶνος, ὁ ὁποῖος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν 17. καὶ 18., δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν διὰ παντὸς μέσου καταπολέμησιν καί, εἰ δυνατόν, ἐξαφάνισιν τῆς θρησκείας, ἀλλὰ, ἔστω καὶ ὠφελμιστικῶς, ἐκτιμᾷ ταύτην ὡς ἰσχυρὰν συνεκτικὴν τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος δύναμιν⁸³.

79. Émile Durkheim, *Οἱ Κανόνες...*, σελ. 20.

80. ἔ.ἀ., σελ. 20 ἐξ.

81. Ὡς ἤδη παρατηρήθη ὁ A r o n χαρακτηρίζει τὸ σύγγραμμα τοῦτο ὡς «*de plus important, le plus profond, le plus original, et aussi... celui dans lequel l' inspiration de l'auteur se révèle le plus clairement*». A r o n R., μν. ἔργ., σ. 345.

82. Τὴν καλλιτέραν καὶ συνοπτικωτέραν ἔκθεσιν τῶν θρησκευτικῶν κοινωνιολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Durkheim παρέχει ὁ Maurice H a l b w a c h s ἐν τῷ ἔργῳ του «*Les Origines du sentiment religieux*», Paris, 1925.

83. Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὐδεμία ἴσως ἐποχὴ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τόσον ἐντονὸν καὶ τόσον πολὺπλευρον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν θρησκείαν, ὅσον ὁ 19. αἰὼν. Τὸ ἐνδιαφέρον δὲ τοῦτο δὲν περιορίζεται εἰς θεωρίας, ἀλλ' ἔχει καὶ πρακτικὰς ἐκφράσεις. Ἀπὸ θεωρητικῆς πλευρᾶς

Ἐνδεικτικὸν τῆς ἀναγνωρίσεως ταύτης ἐκ μέρους τὸσον τοῦ Durkheim ὅσον καὶ τῶν συνεργατῶν του εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1898 καθιεροῦται σταθερὰ στήλη κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας εἰς τὸ «L' Année Sociologique», ἕνδεκα δὲ ἐκ τῶν εἰκοσιδύο, ἤτοι ἀκριβῶς τὸ ἡμισυ τῶν πραγματειῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν εἰς τοὺς δέκα πρώτους τόμους τοῦ ἐν λόγῳ περιοδικοῦ, ἀναφέρονται εἰς θέματα κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας. Ἡ ἐργασία αὕτη προ-παρεσκευάσατο τὸ βασικὸν θρησκευτικοκοινωνιολογικὸν σύγγραμμα τοῦ Durkheim: «Les Formes élémentaires...», τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ἐν ἔτει 1912⁸⁴.

Εἰς τὸ θεμελιῶδες τοῦτο σύγγραμμα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τρία παράλληλα στοιχεῖα:

- α. μίαν ἀναλυτικὴν περιγραφὴν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τῶν πρωτογόνων τῆς Αὐστραλίας,
- β. μίαν συστηματικὴν περὶ θρησκείας θεωρίαν,
- γ. ἐν εἶδος εἰσαγωγῆς εἰς τὴν κοινωνιολογίαν τῆς γνώσεως⁸⁵.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον ὁ Durkheim, ἀναλύων τὸ σύστημα τῶν clans καὶ τὸν τοτεμισμὸν τῶν Αὐστραλῶν, κινεῖται ἐντὸς τῶν γνωστῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς του, ἔστω καὶ ἂν ἐμφανίζῃ ὠρισμένης ἀποκλίσεις ἀπ' αὐτῶν. Οὕτω λ.χ. τὸ ἐξελικτικὸν σχῆμα τοῦ Durkheim πρέπει νὰ κατανοηθῇ περισσότερο ἡ λογικῶς παρὰ χρονολογικῶς. Σπουδάζων τὴν

ἡ θρησκεία καθίσταται ἀντικείμενον ἐρεῦνης πολλῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν: τῆς ἱστορίας, τῆς ἐθνολογίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς κοινωνιολογίας. Σαφῶς ἀναγνωρίζεται παρὰ πάντων ὁ λειτουργικὸς καὶ συνεκτικὸς ρόλος αὐτῆς διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον. Ἀκόμη καὶ «θρησκευτικῶς ἄμουςι» ἐρευνηταί, ὡς οἱ Weber, Renan, Durkheim, James κ.λ., δὲν ὑπολείπονται ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀναγκαιότητος καὶ σπουδαιότητος τῆς θρησκείας.

Ἀπὸ πλευρᾶς πρακτικῆς, παραλλήλως πρὸς τὰς πολυαριθμοὺς προτεσταντικὰς παραφυάδας, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται, Καθολικισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς δραστηριοποιοῦνται εἰς τὸν κοινωνικὸν τομέα, ἐνῶ συγχρόνως ἀναπηδοῦν εὐάριθμοι οὐτοπιστικαὶ κοινότητες θρησκευτικῆς ἐμπνεύσεως καθὼς καὶ «μεσσιανικοῦ» καὶ χιλιαστικοῦ τύπου κινήσεις.

84. Πράγματι, ἐὰν ἐξετάσῃ κανεὶς τὸ ἔργον τῶν Marcel Mauss, Henri Hubert, Célestin Bouglé καὶ Lucien Lévy-Bruhl, δὲν δύναται παρὰ νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τὴν γνώμην τοῦ René König, ὅτι «ἐκ τῶν σπουδαιότητων προσφορᾶν καὶ ἐπιτευγμάτων τῆς σχολῆς τοῦ Durkheim εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Θρησκείας». König, René: Die Religionssoziologie bei Emile Durkheim. Ἐν: Probleme der Religionssoziologie, hsgb. von Dietrich Goldschmidt und Joachim Matthes, Sonderheft 6 τῆς Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1962, σ. 36.

Τὸ γεγονός, ὅτι τὸσον ριζοσπαστικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ λαϊκισμοῦ ἀσχολοῦνται τὸσον ἐντόνως μετὰ τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Θρησκείας δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀντίφρασις, καθ' ὅσον ἡ ἐνασχόλησις των γίνεται ἐντὸς τῶν πλαισίων μιᾶς ἀπροκαταλήπτου καὶ ἀντικειμενικῆς ἐπιστημονικῆς κοινωνιολογικῆς ἐρεῦνης, ἄνευ ἀξιολογικῆς τοποθετήσεως.

85. Πρὸβλ. καὶ Aron R., μν. ἔργ., σελ. 347.

πρωτόγονον κοινωνίαν τῶν Αὐστραλῶν καὶ τὸν τοτεμισμὸν αὐτῶν δὲν πιστεύει ὅτι εὐρίσκεται ἐνώπιον τῆς χρονολογικῶς πρώτης κοινωνίας καὶ θρησκείας, ἀλλ' ὅτι μελετᾷ τὴν περισσότερον «ἀπλῆν» καὶ ἕνεκα τούτου θεμελιώδη μορφήν αὐτῶν⁸⁶. Ἦδη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ «Les Formes élémentaires...» προσδιορίζει τοῦτο σαφῶς, ἐπεξηγῶν ὅτι «primitif» δι' αὐτὸν σημαίνει τὸ δομικῶς πρωτογενές καὶ λογικῶς ἀπλοῦν, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ χρονικῶς πρότερον⁸⁷. Ἡ σημασία τῆς μελέτης τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ἀπλῶς «στοιχειώδεις», ἀλλὰ «θ ε μ ε λ ι ὡ δ ε ι ς», ἔγκειται εἰς τὴν ἰκανότητά των νὰ διαφωτίζουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰς ὑψηλοτέρας καὶ συνθετωτέρας μορφάς⁸⁸. Ἐξ ἄλλου ἡ μελέτη τῶν πρωτογόνων θρησκευμάτων δὲν γίνεται κατὰ τὸν Durkheim πρὸς τέρψιν καὶ ἀναζήτησιν γοητευτικῶν «bizarreries», ἀλλ' ἀκριβῶς πρὸς κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς θρησκευτικότητος τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, τὴν ὁποῖαν ἀντιλαμβάνεται ὡς ὑπερχρονικὸν καὶ πάγιον οὕτως εἰπεῖν στοιχεῖον⁸⁹. Τοῦτο ἀποκλείει ὅπως ἴσως ποτε μίαν στάσιν ὡς τοῦ Comte ἢ τοῦ Marx, ἢ καὶ ἐκείνων τῶν ἐθνολόγων, οἱ ὁποῖοι ἔστρεψαν τὴν ἐπιστήμην των κατὰ τῆς θρησκείας⁹⁰. Διὰ τὸν κοινωνιολόγον εἶναι ἀδύνατος ἡ τοιαύτη τοποθέτησις ἐκ τοῦ ἀπλουστάτου λόγου, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀποδεχθῇ

86. Διάφορον γνώμην ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχει ὁ A r o n, ὁ ὁποῖος φρονεῖ ὅτι διὰ τὸν D u r k h e i m ὁ τοτεμισμὸς δὲν εἶναι μία «ἀπλῆ» θρησκεία μεταξὺ ἄλλων, ἀλλ' ἡ ἀπλῆ θρησκεία κατ' ἐξοχὴν («la religion la plus simple»). A r o n R., μν. ἔργ., σ. 350). Μία τοιαύτη ἐρμηνεία ἀποδίδει μεγαλύτερον βᾶρος εἰς τὴν ἐξελικτικὴν, παρὰ εἰς τὴν δομολειτουργικὴν κατανόησιν τῆς θρησκείας. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο αἱ γνώμαι τῶν ἐρευνητῶν διαχάζονται. Τὸ ἀντίθετον λ.χ. φρονεῖ ὁ K ö n i g (μν. ἔργ.).

87. Οὕτω πως θεωρεῖ ὡς «primitif» ἐν θρησκευτικῶν σύστημα, ἐφ' ὅσον πληροῖ τὰς ἀκολουθούσας δύο προϋποθέσεις: «en premier lieu, il faut qu' il se rencontre dans des sociétés dont l' organisation n' est dépassée par aucune autre en simplicité; il faut de plus qu' il soit possible de l' expliquer sans faire intervenir aucun élément emprunté à une religion antérieure». D u r k h e i m E., Les Formes élémentaires... σελ. 1. Περαιτέρω ἐκφράζεται ἀκόμη σάφεστερον: «Όταν ἀναζητῶμεν, λέγει, τὰς «ἀρχάς» («origines») τῆς θρησκείας, δὲν ἐννοοῦμεν τὴν ἀπόλυτον ἑναρξιν: «il n' y a pas un instant radical où la religion ait commencé à exister et il ne s' agit pas de trouver un biais qui nous permette de nous y transporter par la pensée. Comme toute institution humaine, la religion ne commence nulle part» (ἐ.δ., σ. 10/11).

88. Πρβλ. D u r k h e i m, E., ἐ. δ., σελ. 2.

89. Τὸ ἐγγεῖρημα τοῦτο τοῦ D u r k h e i m νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ καθόλου φαινόμενον τῆς θρησκείας ἐξ ἐνός μόνου θρησκευήματος, ἢ μᾶλλον ἐκ μιᾶς ἀρχῆς, τοῦ τοτεμισμοῦ τῶν αὐστραλῶν, δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὸ σύστημά του, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἐρμηνείας τοῦ μελλόντος ἐκ τοῦ ἐλάσσονος, ὅπως θὰ ἀντέβαινε εἰς θεμελιώδη κανόνα τῆς κοινωνιολογικῆς μεθόδου του, (καθ' ὃν τὸ μέρος κατανοεῖται ἐκ τοῦ βίου καὶ οὐδέποτε ἀντιστρόφως), ἀλλὰ ἀναγνωρίσεως τοῦ ἀπλουστεροῦ καὶ λογικῶς προτέρου ὡς ἐρμηνευτικοῦ μέσου κατανοήσεως τοῦ συνθετωτέρου καὶ λογικῶς ὑστέρου.

90. Πρβλ. ὅσα σχετικῶς παρατηρεῖ ἐν «Formes...», σ. 98/99,

τὴν θεμελίωσιν τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐπὶ μιᾷ πλάνῃς ἢ αὐταπάτης⁹¹. Ἄν συνέβαινε τοῦτο, οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ δὲν θὰ εἶχον διάρκειαν. Ἀντιθέτως, πιστεύει ὁ Durkheim, οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ ἐκφράζουν μίαν πραγματικότητα κοινωνικὴν, οἱ δὲ θρησκευτικοὶ θεσμοὶ ἐκφράζουν ταύτην μέσῳ τῶν συμβόλων. Τὰ σύμβολα ταῦτα δυνατὸν ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου νὰ καθίστανται ἀκατανόητα, νὰ «ἀποθνήσκουν», νὰ μετασχηματίζονται, νὰ ἀντικαθιστῶνται ἢ καὶ νὰ παρεξήγῶνται: ἡ πραγματικότης, τὸ ἀληθὲς νόημα, τὸ ὅποιον ἐκφράζουν δὲν παύει νὰ ὑφίσταται⁹².

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ὁ Durkheim δὲν δέχεται ὅτι ὑπάρχουν («ψευδεῖς») θρησκευτῆαι: «Toutes sont vraies à leur façon»⁹³, καὶ τοῦτο καθ' ὅσον πᾶσαι ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς διαφορητικὰς ἐκάστοτε συνθήκας τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἡ σχετικιστικὴ ὅμως αὕτη «ἰσοπέδωσις» τῶν θρησκευμάτων — «toutes sont également des religions, comme tous les êtres vivants sont également des vivants»⁹⁴ — δὲν ἐπιτρέπει χρονολογικὴν ἢ ἀξιολογικὴν ἱεράρχησιν μεταξὺ τούτων, μολοντί ὁ Durkheim προβαίνει εἰς μίαν τοιαύτην ἱεράρχησιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βαθμοῦ ἀπλότητος ἢ συνθετότητος αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ βαθμοῦ ἐπικρατήσεως ἐν αὐταῖς τοῦ λογικοῦ στοιχείου⁹⁵. Παρὰ ταῦτα δὲν παύει νὰ τονίξῃ ὅτι ἡ ἱεράρχησις αὕτη δὲν θὰ πρέπει νὰ παρεξηγηθῇ ἀξιολογικῶς: «...ce n'est pas avec l'arrière - pensée de déprécier la religion d'une manière générale, car ces religions-là (sc. les primitives) ne sont pas moins respectables que les autres. Elles répondent aux mêmes nécessités, elles jouent le même rôle, elles dépendent des mêmes causes...»⁹⁶.

91. Ἰδιαιτέρως καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θρησκείαν παρατηρεῖ: «il est inadmissible que des systèmes d'idées comme la religion, qui ont tenu dans l'histoire une place si considérable, où les peuples sont venus de tous temps puiser l'énergie qui leur était nécessaire pour vivre, ne soient que des tissus d'illusions», ἔ.ἀ., σ. 98.

92. «...sous le symbole, il fut savoir atteindre la réalité qu'il figure et qui lui donne sa signification véritable. Les rites le plus barbares ou le plus bizarres, les mythes le plus étranges traduisent quelque besoin humain, quelque aspect de la vie soit individuelle soit sociale. Les raisons que le fidèle se donne à lui-même pour les justifier peuvent être, et sont même le plus souvent, erronées; les raisons vraies ne laissent pas d'exister; c'est affaire à la science de les découvrir». Durkheim E., ἔ. ἀ., σ. 3.

93. ἔ.ἀ., σελ. 3.

94. ἔ.ἀ., σ. 4.

95. Ὁ ἀ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εὐρισκόμεθα ἐνώπιον μιᾶς μεθοδολογικῆς ἱεραρχήσεως τῶν θρησκευμάτων: «Les unes peuvent être dites supérieures aux autres en ce sens qu'elles mettent en jeu des fonctions mentales plus élevées, qu'elles sont plus riches d'idées et de sentiments, qu'il y entre plus de concept, moins de sensations et d'images, et que la systématisation en est plus savante» (ἔ.ἀ., σ. 3). Ἡ ἱεράρχησις αὕτη, ἡ ὁποία ὑπενθυμίζει τὴν «Rationalisierungstheorie» τοῦ Weber προδίδει ὑπερ-εκτίμησιν τοῦ διανοητικοῦ καὶ ἐκλογικευτικοῦ στοιχείου ἐν τῇ Θρησκείᾳ.

96. Durkheim E., ἔ.ἀ., σ. 4.

Μεθοδολογικῶς μόνον θὰ ἡδύνατο νὰ γίνη δεκτὸν ὅτι αἱ πρωτόγονοι θρησκείαι εἶναι κατὰ τοῦτο προνομιοῦχοι, ὅτι ἀναπτύσσονται εἰς ἀπλᾶς καὶ ὁμοιογενεῖς κοινωνίας, ἕνεκα δὲ τούτου καὶ αἱ μεταξύ αὐτῶν διαφοραὶ καὶ παραλλαγαὶ εἰς τὰς δοξασίας καὶ τὴν λατρείαν περιορίζονται εἰς τὸ ἐλάχιστον. Τὴν πρωτόγονον ὁμάδα χαρακτηρίζει μία διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ὁμοιογένεια, μὴ ἀπαντῶσα πλέον εἰς τὰς συνθετωτέρας κοινωνίας. Τὰ πάντα εἶναι κοινὰ καὶ ἐκφράζονται αὐθορμήτως καὶ συγχρόνως στερεοτύπως. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ πάντα εἶναι ἀπλᾶ. Ἐὰν ὅμως τὰ πάντα εἶναι ἀπλᾶ καὶ οἱ λόγοι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζονται διὰ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ τῆς λατρείας εἶναι ἐπίσης ἀπλοῖ καὶ διαφανεῖς· δὲν ἔχουν ἐκφυλισθῆ μέσῳ τῆς στοχαστικῆς διεργασίας. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον αἱ πρωτόγονοι θρησκείαι προσφέρονται περισσότερον διὰ τὴν μελέτην καὶ ἐρμηνείαν τῆς θρησκείας καθόλου⁹⁷.

Ἡ σημαντικώτερα ὅμως συμβολὴ τοῦ Durkheim πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τὸ δευτερον στοιχεῖον τοῦ «*Les Formes élémentaires*», ἥτοι εἰς τὴν περὶ θρησκείας συστηματικὴν θεωρίαν του καὶ τὴν ἀπόπειραν ἐρμηνείας τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας ἐκ τοῦ homo duplex καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Ἀνεξαρτήτως τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ περισσότερα πορίσματα καὶ αἱ κυριώτεραι θέσεις τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἀποτελοῦν φιλοσοφίαν μᾶλλον καὶ μεταφυσικὴν, παρὰ κοινωνιολογίαν⁹⁸, δὲν παύει ἡ συμβολὴ τοῦ Durkheim νὰ εἶναι λίαν σημαντικὴ ἀπὸ πλευρᾶς μεθοδολογικῆς προσπελάσεως τῆς θρησκείας. Ἐνταῦθα ὁ Durkheim ἐγκαταλείπει τὸ ἐξελικτικὸν καὶ κινεῖται ἐντὸς ἐνὸς καθαρῶς ἀναλυτικοῦ δομολεειτουργικοῦ πλαισίου.

Διὰ τὸν Durkheim ἡ οὐσία τῆς θρησκείας δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τὸν θεωρητικόν, ἀλλ' εἰς τὸν πρακτικόν τομέα. Ἡ εἰς προσωπικὸν θεὸν πίστις ἢ αἱ περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεις καὶ τὰ δόγματα δὲν τοποθετοῦνται εἰς τὸ κέντρον τῆς θρησκείας, καθ' ὅσον ὑπάρχουν θρησκευόμενα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζουν θεόν. Τὸ μυστηριακὸν καὶ ὑπερβατικὸν στοιχεῖον εἶναι διὰ τὸν Durkheim ἐπίσης ὀψιγενὲς ἐν τῇ θρησκείᾳ. Εἶναι ἐσφαλμέναι αἱ ἀπόψεις τοῦ Max Müller καὶ τοῦ Spenser, οἱ ὁποῖοι ἀντιλαμβάνονται τὴν θρησκείαν ὡς σύστημα δογματικῶν ἀντιλήψεων καὶ πεποιθήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς ἓν «*nescio quid*». Εἶναι ἀνακριβὴς ἡ ἀνιμιστικὴ καὶ «*νατουριστικὴ*» θεωρία τῶν Taylor καὶ

97. Ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι ἡ πριμοδότησις εἶναι καθαρῶς μεθοδολογικὴ. Ἄλλως χαρακτηρίζει ὁ Durkheim τὰ πρωτόγονα θρησκευόμενα ὡς «*rudimentaires et grossières*», δὲν πιστεύει δὲ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακαλύψῃ τις εἰς ταῦτα ἰδιαιτέρας ἀρετάς. Πρβλ. Durkheim E., ἔ.ἀ., σ. 11.

98. Τὴν ἀποφιν ταύτην ὑποστηρίζει ὁ König παραπέμπων καὶ εἰς τὸν Gurvitch. Πρβλ. König, René, μν. ἔργ., σ. 37 καὶ 48, ὑποσ. 3. Gurvitch Georges: *Essais de sociologie*, Paris 1938 (ταῦτα συμπεριελήφθησαν εἰς τὸ ἔργον του: *La Vocation actuelle de la sociologie*, Paris, P.U.F., 1950).

Spencer, τὸ μόνον δὲ συνεπὲς συμπέρασμα ἐκ τῆς παραδοχῆς αὐτῶν θὰ ἦτο ἡ ἐρμηνεία τῆς θρησκείας ὡς μιᾶς «hallucination collective». Ἡ προγονολατρεία καὶ νεκρολατρεία ὄχι μόνον δὲν εἶναι πρωτογενές, ἀλλ' οὐδὲ κἄν χαρακτηριστικῶς «πρωτόγονον» θρησκευτικὸν φαινόμενον. Ὁ κόσμος τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν δὲν συμπίπτει μὲ τὸν κόσμον τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ἀνιμισμὸς ἀφήνει ἀνεξήγητον τὸ ἅγιον. Αἱ φυσικαὶ δυνάμεις καὶ τὰ πνεύματα δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἅγια καὶ ἱερά: ἡ μόνη ἱερά π ρ α γ μ α τ ι κ ὅ τ η ς διὰ τὸν Durkheim εἶναι ἡ κοινωνία. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ γενεσιουργὸς αἰτία διακρίσεως μεταξὺ ἁγίου καὶ βεβήλου. Ἰερὸν καὶ ἀνίερρον εἶναι δύο ὄψεις τῆς αὐτῆς πραγματικότητος. Εἶναι ἀνακριβὲς ὅτι ὁ πρωτόγονος ἀναζητεῖ παντοῦ τὸ ὑπερφυσικόν. Τὸ ἀληθές εἶναι τὸ ἀντίθετον: διὰ τὸν πρωτόγονον δὲν ὑπάρχει κἄν τὸ ὑπερφυσικόν. Διὰ τὴν φθᾶσιν εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ὑπερφυσικοῦ, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε προηγουμένως συνειδητοποιήσει τὴν ἔνοιαν τοῦ φυσικοῦ, ἄρνησιν τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὸ ὑπερφυσικόν, τοῦτο δὲ προϋποθέτει ὅτι ὁ πρωτόγονος θὰ ἐγνώριζεν τοὺς φυσικοὺς νόμους⁹⁹ καὶ θὰ εἶχεν ἀνεπτυγμένην φυσικὴν ἐπιστήμην, ὅπερ ἄτοπον¹⁰⁰.

Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποῖον εἶναι τὸ θεμελιῶδες καὶ πρωτογενὲς στοιχεῖον τῆς θρησκείας; Διὰ τὸν Durkheim τὸ πρωτογενὲς εἶναι ἡ διχοτομικὴ διαφοροποίησις τῶν φαινομένων εἰς ἱερά (sacrés) καὶ ἀνίερα, «ἐγκόσμια» (profanes). Ἐδῶ ἀναζητεῖ ὁ Durkheim τὴν οὐσίαν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ἂν καὶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ δὲν στρέφεται εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς οὐσίας, ἀλλ' εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ ρόλου, τῆς λειτουργικῆς σημασίας τῶν φαινομένων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται¹⁰¹ ὡς θρησκευτικὰ ἐν δεδομένῃ κοινωνίᾳ. Τὰ φαινόμενα ταῦτα καὶ οὐχὶ ἡ θρησκεία ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἐρεῦνης τῆς Κοινωνιολογίας¹⁰². Ἡ ἀπὸ τῆς διχοτομικῆς διαφοροποιήσεως τῆς

99. Durkheim Emile: Zur Definition religiöser Phänomene. Ἐν Matthes J., Religion und Gesellschaft, σελ. 123 ἐξ. Πρβλ. ὑποσημειώσεις 100 καὶ 101.

100. Πρβλ. σχετικῶς καὶ Matthes, Joachim: Religion und Gesellschaft. Einführung in die Religionssoziologie, I, Hamburg, «rowohlts deutsche enzyklopädie» 279/280, 1967, σελ. 15.

101. Τὴν διευκρίνησιν ταύτην κάμνει ὁ Durkheim πολὺ ἔνωρις, εἰς μίαν τῶν σπουδαιωτάτων πραγματειῶν αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «De la Definition des phénomènes religieux», δημοσιευθεῖσα εἰς τὸν II τόμον τοῦ περιοδικοῦ του: «L'Année sociologique», Paris 1899. Αἱ παραπομπαὶ ἐνταῦθα γίνονται ἐκ τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Stefan Kircherger, δημοσιευθείσης (μὲ ἑλαφρὰν σύντμησιν) εἰς τὸ προμνημονευθὲν ἔργον τοῦ Joachim Matthes, Religion und Gesellschaft, σελ. 120-141.

102. «Une religion est un système solidaire de croyances et de pratiques relatives à des choses sacrées c' est à dire séparées, interdites, croyances et pratiques qui

πραγματικότητος εἰς ἱεράν καὶ ἀνίερρον σφαῖραν ἀφετηριακῆ προσπάθεια ἀναλύσεως τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων — καὶ μέσω αὐτῶν τῆς κοινωνίας καθόλου — ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας τοῦ Durkheim καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ὁ Durkheim ὀρίζει τὴν θρησκείαν ὡς αὐτοτελὲς σύστημα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ τελετῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς καὶ στρέφονται περὶ τὰ «ἱερὰ πράγματα». Εἰς τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν προσθέτει καὶ ἐν δεύτερον, οὐσιῶδες κατ' αὐτόν, συστατικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκείας, τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς διάστασιν, ἦτοι τὴν ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία εἶναι τὸ μοναδικὸν κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὅλων τῶν θρησκευτικῶν¹⁰³. Κατὰ τοῦτο ἐξ ἄλλου διακρίνεται ἡ θρησκεία ἀπὸ τῆς μαγείας: αἱ θρησκευτικαὶ δοξασίαι καὶ ἡ ὑλοποιήσις αὐτῶν ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς τελεταῖς ἀνήκουν εἰς τὴν ὁμάδα ὡς ἐνότητα καὶ συντελοῦν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐνότητος ταύτης. Ἡ μαγεία ἀντιθέτως δὲν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐνοποίησιν καὶ συνοχὴν τῆς ὁμάδος: ὁ μάγος δὲν θεμελιώνει ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἔχει ἀπλῶς πελατεῖαν¹⁰⁴.

Φυσιολογικῶς θὰ ἀνέμενε κανεὶς ὅτι ἡ διχοτομικὴ θεώρησις τῆς πραγματικότητος εἰς ἱεράν καὶ ἀνίερρον θὰ ὠδήγει τὸν Durkheim εἰς τὴν παραδοχὴν ἐνός Dualismus μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου· ὁδηγεῖ ὁμως ἀπλῶς εἰς τὴν ἐνδοκόσμιον διάκρισιν μεταξύ ἀτόμου καὶ κοινωνίας. Ἡ πρωτόγονος θρησκεία δὲν γνωρίζει, κατὰ τὸν Durkheim, θεότητα¹⁰⁵ «αἱ δυνάμεις, πρὸς τὰς ὁποίας ἀπευθύνονται αἱ τελετουργίαι εἶναι διαφορητικαὶ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι καταλαμβά-

---

unissent en une même communauté morale appelée église, tous ceux qui y adhèrent». Durkheim E., Les Formes..., σελ. 65.

103. «...nous ne rencontrons pas dans l'histoire de religion sans Eglise». «Une société dont les membres sont unis parce qu'ils se représentent de la même manière le monde sacré et ses rapports avec le monde profane, et parce qu'ils traduisent cette représentation commune dans des pratiques identiques, c'est ce qu'on appelle une Eglise» Durkheim E., Les Formes..., σ. 60.

104. Ἐπανειλημμένως τονίζει ὁ Durkheim ὅτι τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἐμφανίζονται πάντοτε ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Δὲν εἶναι ἀπλῶς δοξασίαι καὶ πρακτικὰ ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινότητος ταύτης, ὡς ἀτόμων λαμβανομένων, «mais elles sont la chose du groupe et elles en font l'unité» (σ. 60). Ἀντιθέτως αἱ μαγικαὶ δοξασίαι καὶ πράξεις, μολοντί δὲν στεροῦνται μιᾶς κάποιας «καθολικότητος», δὲν ἔχουν συνεκτικὴν δύναμιν, ἀλλὰ παραμένουν ἀποσπασματικά. «Il n'existe pas d'Eglise magique». «Le magicien a une clientèle, non une Eglise, ... même les relations qu'ils (sc. ses clients) ont avec lui sont généralement accidentelles et passagères; elles sont tout à fait semblables à celles d'un malade avec son médecin».

105. Εἰς τὴν πραγματεῖαν τοῦ «Zur Definition...» (σ. 126), ἀναφέρει παραδείγματα πρωτογόνων, οἱ ὁποῖοι ἢ θεοποιῶν ἀνθρώπους, ἢ οἱ ἴδιοι παρουσιάζονται ὡς θεοί, ἢ μεταχειρίζονται τοὺς «θεοὺς» τῶν ὡς ἰσοτίμων. Πάντως δὲν εἶναι σαφῆ τὰ ὅρια μεταξύ θεῶν καὶ ἀνθρώπων. Ἀκόμη καὶ ἔναντι τοῦ «φετιχ» συμπεριφέρονται κατὰ τρόπον σκληρόν, ἐὰν δὲν ἱκανοποιήσῃ τὰς προσδοκίας τῶν.

νουν τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὰ σύγχρονα θρησκευόμενα)¹⁰⁶. Ἡ διάκρισις τῶν πραγμάτων εἰς ἱερὰ καὶ βέβηλα γίνεται ἀνεξαρτήτως οἵασδήποτε ἰδέας περὶ Θεοῦ. Ὅπου ὑφίσταται μίᾳ τοιαύτῃ ἰδέᾳ περὶ Θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ οὐσιῶδες συστατικὸν γνῶρισμα, ἀλλὰ μᾶλλον ταξινομικὴν ἀρχὴν πρὸς τακτοποίησιν τοῦ χάους τῶν «ἱερῶν» πραγμάτων. Ὁ ρόλος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνάλογος τοῦ ρόλου τῆς ἐνοίας τοῦ Ἐγὼ διὰ τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀτόμου¹⁰⁷.

Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ ριζοσπαστικὴ διάκρισις μεταξὺ ἱεροῦ καὶ ἀνιέρου ἀποσκοπεῖ ἀρνητικῶς μὲν εἰς τὴν καταπολέμησιν πάσης ἀποπειρας ἀτομιστικῆς ἐρμηνεύσεως τῆς θρησκείας¹⁰⁸, θετικῶς δὲ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς θέσεως ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ ἠθικῇ δὲν ὁμιλεῖ ὁ Θεὸς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἡ κοινωνία πρὸς τὰ μέλη τῆς. Ὁ Durkheim ὁμιλεῖ περὶ τῆς «aptitude de la société à s' ériger en dieu ou à créer des dieux»¹⁰⁹, (περὶ τῆς ἱκανότητος τῆς κοινωνίας νὰ μεταμορφοῦται εἰς Θεὸν ἢ νὰ δημιουργῇ θεούς)¹¹⁰. Ἡ θρησκεία εἶναι εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τῆς κοινωνίας¹¹¹. Ἡ ἰδέα τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκεία εἶναι μίᾳ «συμπεπυκνωμένη» ἔκφρασις τῆς κοινωνίας, γεννᾶται δὲ κατὰ τὰς στιγμὰς ἐνθουσιώδους βιώσεως τοῦ «ἐν ταῦτῳ εἶναι», τοῦ «ὀμοθυμαδόν» τῶν μελῶν ἐν τῇ κοινωνικῇ ὁμάδι. Πρόκειται περὶ ἐξαιρετικῶν στιγμῶν τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως, καθ' ἃς αἱ κοινωνικαὶ «inter-actions» καθίστανται πυκνότεραι καὶ ἰσχυρότεραι, ἡ δὲ ὑπερδραστηριότης αὕτη προξενεῖ «μίαν μέχρι παροξυσμοῦ καθολικὴν διέγερσιν τῶν ἀτομικῶν δυνάμεων», «ὁ ἄνθρωπος γίνεται διαφορετικός». Ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ στενὰ ἀτομικὰ του ὅρια, αὐτὴ δὲ ἡ ἔξοδος καὶ ἔκστασις ἀποτελεῖ καὶ τὴν πηγὴν τῆς θρησκείας¹¹².

106. Durkheim E., Les formes..., σελ. 9 πρβλ. καὶ τοῦ α ὁ τ ο ὕ, Zur Definition..., σελ. 136.

107. ἔ.ἀ., σ. 130.

108. «will man sich nicht grossen Missverständnissen aussetzen, so muss man sich davor hüten, einen freien, privaten unverbindlichen Glauben, den man sich nach seinem eigenen Verständnis selbst entwirft, mit einer Religion zu verwechseln, die man durch eine Tradition übermittelt bekommen hat, die für eine ganze Gruppe geschaffen ist und die man weisungsgemäss praktiziert. Zwei so verschiedene Lehren können nicht denselben Bedürfnissen entsprechen: die eine ist voll und ganz dem Individuum zugewandt, die andere der Gesellschaft». Durkheim E., Zur Definition..., σελ. 140.

109. Πρβλ. καὶ J o n a s Friedrich: Geschichte der Soziologie, τόμ. III, Französische und italienische Soziologie. Mit Quellentexten. Hamburg («rororo deutsche enzyklopädie» No 306/307), Rowohlt 1969, σελ. 53.

110. Durkheim E., Les Formes..., σ. 305.

111. «Loin donc que la religion ignore la société réelle et en fasse abstention, elle en est l' image; elle en reflète tous les aspects, même les plus vulgaires et les plus repoussants». Durkheim E., Les Formes..., σ. 601.

112. ἔ.ἀ., σ. 301 ἔξ.

Διὰ τοῦ τρόπου ὅμως τούτου ἡ θρησκεία καταδεικνύεται τελικῶς ὡς μία διακεκριμένη κοινωνικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς ἔκφρασις τῆς συλλογικότητος. Δὲν ἀντιπροσωπεύει παρὰ τὰς καταναγκαστικὰς προσταγὰς τῆς κοινωνίας¹¹³, ὁπόθεν ἀπορρέει καὶ ὁ ὑποχρεωτικὸς χαρακτήρ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων¹¹⁴. Οὕτω πως ἐρμηνεύεται καὶ ἡ κεντρικὴ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ὁ Durkheim εἰς τὸ λατρευτικὸν τυπικόν. Αἱ τελετουργίαι εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ἐπικοινωνίας τῶν πνευμάτων καὶ ὁ συνεκτικὸς κρίκος τῶν ἐν εὐφορίᾳ συλλογικότητος καὶ ἐνθουσιασμῷ διατελούντων. Ἐκφράζουσι καὶ ἐνώνουν τοὺς κοινωνικοὺς «βάκχους», συγχρόνως δὲ μετασχηματίζουσι καὶ τὰς συνειδήσεις αὐτῶν. Μέσῳ τῆς λατρείας ἀναγεννᾶται ἐκάστη ψυχὴ ἐκ τῆς ζωογόνου ἐπαφῆς μετὰ τῆς πηγῆς τῆς ὑπάρξεως¹¹⁵.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς θρησκείας εἶναι μεγαλοφυῆς. Δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι καὶ προβληματικὴ. Μετὰ τὴν σχετικοποίησιν καὶ ἰσοπέδωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν «ἱερῶν» ὡς κοινωνικῶν παραμένει ἀναπάντητον τὸ γενικώτερον ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον τίθεται εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν—ὄχι μόνον τῆς θρησκείας—τοῦ Durkheim: διατὶ ἡ κοινωνία δικαιούται νὰ ἀσκήῃ ἑξαναγκασμὸν ἐπὶ τοῦ ἀτόμου; Ὁ Durkheim τὸν διαπιστώνει, πολλάκις ἐπικαλεῖται ὑποταγὴν, διατυπώνει τὸ αἴτημα, ἀλλ' οὐδέποτε τὸ ἐρμηνεύει. Τὸ ἐκάστοτε κοινωνικὸν κατεστημένον ἔχει διὰ τὸ Durkheim τὰ αὐτὰ δικαιώματα ἐπιβολῆς: ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἐν ἠθικόν καὶ κοινωνιολογικόν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον χρειάζεται μίαν ἀπάντησιν.

Ἦδη ὅμως προχωροῦμεν εἰς μίαν ἀξιολόγησιν τῆς προσφορᾶς τοῦ Durkheim.

VI. Ἀξιολόγησις

Δὲν εἶναι εὐκόλον, οὔτε ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐργασίας ταύτης δυνατόν, νὰ συζητηθῇ διεξοδικῶς καὶ νὰ κριθῇ εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἡ κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ Durkheim. Πολλάκις διετυπώθησαν ἐναντίον του αὐ-

113. Nisbet, Robert A: The sociology of Emile Durkheim, New York, Oxford University Press, 1974, σελ. 159/160. Ὁ Nisbet διατυπώνει τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ ἔμφασις, μεθ' ἧς ὑποστηρίζει ὁ Durkheim τὴν κοινωνικὴν προέλευσιν τῆς θρησκείας, ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Comte.

114. Τὸ ὅτι τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἔχουν χαρακτῆρα ὑποχρεωτικῶν ἀποτελεῖ θέσιν, τὴν ὁποίαν ὁ Durkheim διετύπωσεν ἤδη εἰς τὴν πρώτην σημαντικὴν θρησκευτικο-κοινωνιολογικὴν πραγματείαν του «De la Définition...» Ἐκεῖ παρατηρεῖ ἐπὶ λέξει: «Das wesentliche Merkmal der Glaubensvorstellungen wie auch der religiösen Praxis ist also deren obligatorischer Charakter» (ἔ.ἀ., σ. 137).

115. Πρβλ. Durkheim E., Les Formes..., σελ. 60, 61.

στηραὶ καὶ ἐν πολλοῖς ἄδικοι κριτικάι, χωρὶς νὰ ἑλλείπουν φυσικά καὶ σήμερον οἱ ἄκριτοι λάτρεις τῶν θεωριῶν του.

Συνήθως ἐπικρατεῖ μία προκατάληψις ἐναντίον τοῦ «κολλεκτιβιστικοῦ»¹¹⁶ καὶ γενικώτερον τοῦ «κοινωνιολογιστικοῦ» χαρακτῆρος τῶν ἔργων του, με ἀποτέλεσμα μετὰ τῶν ὑπερβολῶν νὰ συναπορρίπτηται καὶ ὁ πυρὴν ἀληθείας. Ἴσως σήμερον μᾶς φαίνεται ἀπαράδεκτος ὁ κοινωνιολογισμὸς του. Δὲν θὰ πρέπει ὅμως νὰ παραθεωρῆται τὸ γεγονός, ὅτι μόνον μέσῳ ἀναλόγων ὑπερβολῶν ἦτο δυνατόν νὰ καταπολεμηθῇ ἐπιτυχῶς ἢ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἐπικρατοῦσα τάσις ἐρμηνείας τῶν πάντων εἴτε καθαρῶς φυσιοκρατικῶς καὶ μηχανιστικῶς εἴτε δι' ἐνδοσκοπήσεως καὶ αὐτοπαρατηρήσεως. Ἡ ἐπιδεξιότης τοῦ Durkheim ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι κατάρθωσε νὰ ἐκφύγη ἀπὸ τὰς συμπληγάδας τῆς φυσιοκρατίας καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, πού εἶχον ὀδηγήσει εἰς θεωρητικὸν ἀδιέξοδον, καὶ νὰ προχωρήσῃ εἰς μίαν σύνθεσιν, ἢ ὅποια κατεδείκνυε τὸ κοινωνικὸν ὡς μίαν πραγματικότητα *sui generis*.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὴν προσπάθειάν του αὐτὴν ὑπῆρξε περισσότερο θεωρητικὸς καὶ δογματικὸς, παρὰ ἐμπειρικὸς· περισσότερο φιλόσοφος, παρὰ κοινωνιολόγος. Ἄλλ' ὁ Durkheim ἐσπούδασε φιλοσοφίαν, οὐδέποτε δὲ ἀπέβαλε τὴν φιλοσοφικὴν του αὐτὴν ιδιότητα. Ἐὰν ἡσχολήθη με θέματα κοινωνικά, τοῦτο δὲν ἦτο ξένον πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του. Παρέμεινε κατὰ κάποιον τρόπον ἐντὸς τῆς γραμμῆς τοῦ Comte. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ κοινωνικά θέματα δὲν ἀποτελοῦν δι' αὐτὸν προβλήματα. Τὸ κεντρικόν του πρόβλημα εἶναι φιλοσοφικόν: εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξύ ἀτομικισμοῦ καὶ κοινωνισμοῦ. Ἡ λύσις ὅμως εἶναι δεδομένη. Ἡ κοινωνία ὑπερέχει τοῦ ἀτόμου πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς. Ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ «fait social» καὶ ἡ ἐξάρτησις ἀπ' αὐτοῦ εἶναι συγχρόνως πραγματικότης καὶ ἠθικὸν αἶτημα (κοινωνικοποίησις).

Ὁ Durkheim ἀποδεικνύεται ἐνταῦθα θεωρητικὸς κοινωνιολόγος καὶ ἠθικολόγος ἐν ταυτῶ. Δὲν βλέπει τὰ κοινωνικά γεγονότα με τὴν ἀξιολογικὴν οὐδετερότητα καὶ ἀδιαφορίαν τῆς ἐμπειρικῆς ἀναλύσεως, ἀλλὰ με τὴν προκατάληψιν τοῦ πιστεύοντος εἰς τὴν ὀρθότητα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου νὰ κατευθύνῃ τὰς πράξεις τῆς κοινωνίας καὶ νὰ ὑποτάσῃ τὰ μέλη της. Εἰς τοὺς «κανόνας» καυχᾶται ὅτι ἡ μέθοδος του ἔχει τὸ προτέρημα νὰ ρυθμίζῃ συγχρόνως τὴν σκέψιν καὶ τὴν πράξιν. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, ἂν ὁ Durkheim δὲν ἐκινεῖτο ἐντὸς τῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως τῶν Γάλλων ὀρθολογιστῶν καὶ μοραλιστῶν, διὰ τοὺς ὁποίους λόγος καὶ ἐμπειρία, ἀληθὲς καὶ ἠθικῶς τέλειον ἀποτελοῦν ἐνότητα.

116. Ὁ «κολλεκτιβισμὸς» τοῦ Durkheim δὲν πρέπει νὰ παρεξηγηθῇ ἐν τῇ ἐνοίᾳ τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀπ' ἐναντίας μάλιστα εἰς τὸ ἔργον του «Le socialisme», τὸ ὅποιον ἐδημοσίευσεν τὸ 1928 ὁ ἀνηψιὸς του Marcel Mauss, στρέφεται σαφῶς κατὰ τοῦ Saint-Simon καὶ τῶν ὁπαδῶν του καὶ ἀρνεῖται τὸν Marx.

Ἡ ἀμφιταλάντευσις του μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ κοινωνιολογίας τὸν ὀδηγεῖ εἰς μεθοδολογικὰς ἀντιφάσεις καὶ ἀσυνεπείας¹¹⁷. Διότι θεωρητικῶς ὑποστηρίζει μετ' ἐμφάσεως τὴν ἀνάγκην ἀπαλλαγῆς τῆς κοινωνιολογίας ἀπὸ φιλοσοφικὰς καὶ ἰδεολογικὰς προκαταλήψεις καὶ ἐξετάσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων «ὡς πραγμάτων», δηλαδὴ ὡς πράγματι εἶναι καὶ οὐχὶ ὡς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι. Ἀκόμη ἀπαιτεῖ ἀυστηρὰν ἐπιστημονικότητα, ἣ ὁποία ἐξασφαλίζεται μόνον ὅταν τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης εἶναι σαφὲς καὶ δύναται νὰ παρατηρηθῆ καὶ ἀποδειχθῆ ἐμπειρικῶς. Δὲν ἐπιτρέπεται, λέγει, τὸ ἐμπειρικὸν ὕλικόν νὰ χρησιμοποιηθῆται ἀπλῶς χάριν ἐποπτείας καὶ «illustration», ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχη πάντοτε χαρακτῆρα ἀποδεικτικόν. Εἰς τὴν πρᾶξιν ἐν τούτοις ἀθετεῖ τὰ ἀξιώματα ταῦτα. Διότι μόνον εἰς τὸ ἔργον του «Le suicide» χρησιμοποιεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου τὸ ἐμπειρικὸν ὕλικόν πρὸς ἀπόδειξιν τῶν ὑποθέσεων του¹¹⁸, ἐνῶ εἰς τὰ λοιπὰ τῶν ἔργων του αἱ ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι διατυποῦνται ἀνεξαρτήτως τῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐμπειρικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει εἰς αὐτὰ τὴν ἀποστολὴν νὰ ἐξεύρη τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀποδείξῃ. Δὲν τίθεται καὶ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ ἀνθρωπίνῃ συμπεριφορᾷ προσδιορίζεται ὑπὸ τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντος. Ζητεῖται ἀπλῶς ἡ ἐρμηνεία τῆς γενέσεώς της ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ. Ὁ Durkheim δὲν ἀμφισβητεῖ. Τὸ ἐνδιαφέρον του περιορίζεται εἰς τὴν συναγωγὴν πορισμάτων καὶ τὴν ἐξεύρεσιν ἐμπειρικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἀπλῶς νὰ μὴ ἐρχεται εἰς ἀντίθεσιν μετὰ τὰς θεωρίας του καὶ ἐπομένως νὰ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς αὐτὸν παραδειγματικῶς, εἰς ἐπίρρωσιν τούτων. Εἶναι ὅμως προβληματικὴ ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τῆς προσαγωγῆς τοιοῦτου ἐμπειρικοῦ ὕλικου, διότι, ὡς λίαν εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Jonas¹¹⁹, τὸ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι μία δεδομένη θεωρία δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς δεδομένον ἐμπειρικὸν ὕλικόν, δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ θεωρία αὕτη ἐμπεριέχει καὶ πάσας τὰς ἐν τῷ ὕλικῷ τούτῳ ἐνδιαθέτους αἰτιογενεῖς συναρτήσεις. Τότε μόνον θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ ἔχη κάποιαν ἀξίαν τὸ

117. Ὁ K. H. Wolff κρίνων τὸν Durkheim γράφει: «Durkheim confuses or mixes history with social change, interpretation with explanation... practice with theory, ontology with methodology, pleu with exposition». Wolff, K. H. The Challenge of Durkheim and Simmel, ἐν: «American Journal of Sociology» 63, 1907/1908. Ἡ παραπομπὴ παρὰ J o n a s, Friedrich, Geschichte der Soziologie, 3. α., σελ. 46.

118. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος, μετὰ τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τὸ στατιστικὸν ὕλικόν του. Ἐνῶ λ.χ. ἐκ τοῦ στατιστικοῦ ὕλικου ἐξάγεται ὅτι ἡ αὐτοκτονία εἶναι συνάρτησις τῆς μορφώσεως, δὲν συγκατατίθεται νὰ ἀποδεχθῆ τὴν μὲρψωσιν ὡς αἰτιογενῆ παράγοντα τῆς αὐτοκτονίας, ἀλλὰ, συνεπῆς πρὸς τὰς ἀφετηριακὰς ὑποθέσεις καὶ τὴν θεωρίαν του, ἀναζητεῖ ἕπισθεν ταύτης ἢ τῆς προδιαθέσεως τὴν «ἀνομίαν». «Ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει — διὰ τοῦτο καὶ ἀπορρίπτει τὰς ψυχολογικὰς μᾶλλον ἐρμηνείας, τὰς ὁποίας ἔδωκαν εἰς τὴν αὐτοκτονίαν οἱ σύγχρονοί του — εἶναι νὰ καταδείξῃ ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ κοινωνικὸν προηγείται τοῦ ἀτομικοῦ. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, παρετηρήθη, αὐτοκτονεῖ ἡ ὁμάς καὶ οὐχὶ τὸ ἄτομον».

119. Πρβλ. J o n a s, Friedrich, μν. ἔργ., σελ. 49.

τοιουτοτρόπως προσαγόμενον ἀποδεικτικὸν ὑλικόν, ἐὰν προηγουμένως εἶχεν υἰοθετήσῃ κανεὶς τὰς ἀποδεικτέας θεωρίας. Ἄλλ' ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει ἔχομεν μίαν *petitio principii*.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Durkheim εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ἀδιεξόδου. Διότι ἐξ ἑτέρου δὲν δύναται νὰ ἐφαρμόσῃ συνεπῶς τὴν ἐπαγωγικὴν μέθοδον, καθ' ὅσον τοῦτο θὰ ἀντέβαινε πρὸς θεμελιώδη κανόνα τῆς κοινωνιολογικῆς του μεθόδου καὶ τὴν ὅλην ἀντίληψίν του περὶ τῆς φύσεως τοῦ κοινωνικοῦ. Ὡς ἤδη ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, τὸ ὅλον δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἄθροισμα τῶν ἐπὶ μέρους συναπαρτιζόντων αὐτὸ μερῶν, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἐπὶ μέρους δὲν δύνανται νὰ τὸ διαφωτίσουν καὶ ἐρμηνεύσουν. Εἰς πραγματείαν του ὑπὸ τὸν τίτλον «*Représentations individuelles et représentations collectives*»¹²⁰ εἶναι πολὺ σαφὴς ὡς πρὸς τοῦτο, ὅταν λέγῃ ὅτι ἡ διαδικασία τῆς συνενώσεως τῶν ἐπὶ μέρους εἰς σύνολον «γενεῶν φαινόμενα, τὰ ὅποια δὲν προέρχονται εὐθέως ἀπὸ τὴν φύσιν τῶν συνενομένων στοιχείων...», αἱ δὲ τοιουτοτρόπως προκύπτουσαι πραγματικότητες εἶναι αὐτόνομοι καὶ ἀνεξάρτητοι. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ὁ Durkheim δὲν κρίνει οὔτε ἐπαληθεύει τὰς ὑποθέσεις του, ἀλλὰ τὰς χρησιμοποιοῖ ὡς ταξινομικὰς ἀρχὰς τοῦ ἐμπειρικοῦ ὑλικοῦ. Τὰς κοινωνιολογικὰς ἐρμηνείας του δὲν τὰς ἐκλαμβάνει ὡς σύστημα ἀφηρημένων ὑποθέσεων εὐριστικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλ' ὡς ἐκφράσεις τῆς πραγματικότητος, ὡς ἀληθείας. Καὶ ἡ ἀλήθεια πάντοτε εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή: ἡ ὑπεροχὴ τοῦ κοινωνικοῦ, τὸ ὅποιον πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἀποτελεῖ πραγματικότητα *sui generis*. Τὸ προσφορώτερον ὑλικόν πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀνεύρισκει ὁ Durkheim εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς, διὰ τοῦτο καὶ, ὡς εἶδομεν, ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερον δι' αὐτὰς ἐνδιαφέρον. Τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ φαινόμενα ἀνήκουν εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια περισσότερον παντὸς ἄλλου φέρουν εἰς τὸ προσκῆνιον τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Διὰ τοῦτο καὶ ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν νὰ ἀποδειχθῶν ὡς καθαρῶς κοινωνικὰ γεννήματα¹²¹.

Ἀνακεφαλαιωτικῶς θὰ ἠδύνατο νὰ συνοψίσῃ κανεὶς τὰς κριτικὰς ἐπιφυλάξεις του κατὰ τοῦ Durkheim εἰς δύο σημεῖα: πρῶτον μὲν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κοπτόμενος δι' ἐμπειρισμὸν καὶ προσπάθειαν ἐκδιώξεως τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τοῦ τεμένου τῆς κοινωνιολογίας, προσφέρει εἰς αὐτὴν εἴσοδον ἀπὸ τῆς ὀπισθίας θύρας, καὶ δεύτερον, ὅτι ὑποπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ μεθοδολογικὸν σφάλμα, διὰ τὸ ὅποιον κατακρίνει τοὺς βιολογιστὰς, ψυχολογιστὰς, μαρξιστὰς καὶ «φιναλιστὰς»: ἦτοι εἰς τὸν αἰτιολογικὸν μονισμόν, εἰς τὴν μονοδιάστατον καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἐρμηνείαν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

120. Ἡ πραγματεία αὕτη ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ «*Revue de Métaphysique et de Morale*», 6, (1968), σελ. 298. Ἡ παραπομπὴ παρὰ J o n a s Friedrich, μν. ἔργ., σελ. 36.

121. Πρβλ. σχετικῶς καὶ J o n a s, Friedrich, μν. ἔργ., σελ. 51 ἐξ.

Ἐκ τῆς μονογραμμικῆς ταύτης τάσεως ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Durkheim ἀποξενοῦται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ ἀναζητεῖ καταφύγιον εἰς τὴν προϊστορίαν. Εἶναι σφάλμα νὰ ἴδωμεν ἐνταῦθα ἀπλῶς ἐξελικτικὰς τάσεις, ὡς κατὰ κόρον τονίζεται. Διὰ τὸν Durkheim ἡ δομολειτουργικὴ θεωρία βαρύνει περισσότερο τῆς ἐξελικτικῆς καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεθοδολογίας τῆς κοινωνιολογίας, ἰδίᾳ μάλιστα τῆς κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ τόσον κατακριθεὶς Ageleziismus του ὑπῆρξε λίαν καρποφόρος καὶ γόνιμος, διότι εἰς μίαν ριζοσπαστικὴν καὶ ἀκραίαν διατύπωσιν κατέστησε σαφὲς τὸ ἰδιαιτέρον ἀντικείμενον ἐρεύνης τῆς κοινωνιολογίας καὶ ἐθεμελίωσε ταύτην ὡς ἐπιστήμην. Τέλος πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς τὸν Durkheim ὅτι διὰ τοῦ ἔργου του οὐσιαστικῶς διήνοιξε τὴν ὁδὸν καὶ ἔδωκε σημαντικὴν ὠθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσεως.

(Συνεχίζεται)